

En dag med Moberg

Vilhelm Moberg som samhällskritiker

Fyra texter

Ingrid Nettervik (red.)

En dag med Moberg

Vilhelm Moberg som samhällskritiker

Fyra texter

Ingrid Nettervik (red.)

Vilhelm Moberg-Sällskapet
Vilhelm Mobergs Gata 4
352 34 Växjö

Copyright ©
Respektive författare och Vilhelm Moberg-Sällskapet
Tryck: Arkitektkopia i Växjö 2015
ISSN 1653-0993
ISBN 978-91-976736-8-6

Innehåll

Inledning <i>Ingrid Nettervik</i>	5
Vilhelm Moberg och Amerika <i>Kurt Mälarstedt</i>	7
En omöjlig neutralitet. Vilhelm Moberg och den tredje ståndpunkten <i>Anna-Karin Carlstoft Bramell</i>	18
Vilhelm Mobergs största drama – kampen mot överheten <i>Johan Norberg</i>	31
Skönlitterär samhällskritik hos Vilhelm Moberg <i>Ingrid Nettervik</i>	39
Vilhelm Moberg-Sällskapets småskrifter	47

Inledning

Den 28 juni 2014 arrangerades ”En dag med Moberg” för tionde gången och på samma plats som då seminariet hölls första gången 2005, nämligen den gamla skolan i Moshult. Denna hette ursprungligen Påvelsmåla skola och låg ”vid ett flyakärr mitt inne i skogen”, när Vilhelm Moberg, då med tilltalsnamnet Karl, var elev där. År 2005 handlade det om ”Journalisten Vilhelm Moberg”. Vid det tionde seminariet var temat ”Vilhelm Moberg som samhällskritiker”, vilket delvis aktualiserar Mobergs journalistiska verksamhet. Men det var inte bara genom sin journalistiska gärning som Moberg angrep sådant i samhället som han starkt ogillade. Det skedde även under föreläsningar, vilket framgår av *I sanningens och fantasins namn*, där Anna-Karin Carlstoft Bramell har sammanställt texter av *Talaren Vilhelm Moberg* (nr 23 i Vilhelm Moberg-Sällskapets skriftserie, 2011). Samhällskritiska var även flera romaner och skådespel. *A. P. Rosell – bankdirektör* (1932), *Rid i natt!* (1941), *Soldat med brutet gevär* (1944), *Det gamla riket* (1953) och *Domaren* (1957) kan nämnas som tydliga exempel.

Vid seminariet 2014 framträdde fyra föreläsare: Kurt Mälarstedt, Anna-Karin Carlstoft Bramell, Johan Norberg och undertecknad. Vi har bearbetat våra föreläsningsmanus till tryckbar form, och det är resultatet av det arbetet som återfinns i den nu aktuella småskriften.

Författaren och journalisten Kurt Mälarstedt inledde seminariet. Han talade om ”Vilhelm Moberg och Amerika”, och man kanske undrar vad det har med Mobergs roll som samhällskritiker att göra. Men att den anknytningen finns blev under föreläsningen alltmer tydligt. Mälarstedt redogör för Mobergs vistelse i Amerika och visar hur han vid det efterlängtda mötet med detta frihetens förlovade land upplevde kontrasten mot såväl myndighets- och ämbetsmannaväldet i Sverige som det totalitära systemet i Sovjetunionen. Mälarstedt visar också hur den positiva bilden av Amerika så småningom blev lite kantstött. Det är framför allt Vietnamkriget som orsakar detta. I stället för att föra krig i Asien borde amerikanerna ta itu med de egna sociala problemen, tyckte Moberg.

Den som vet mest om journalisten Vilhelm Moberg är Anna-Karin Carlstoft Bramell. Hon har i sin utmärkta doktorsavhandling *Vilhelm Moberg tar ställning* (2007) gjort en genomträngande undersökning av Mobergs hela journalistiska gärning. Hennes föreläsning hade fokus på hur Moberg agerade under det kalla kriget och hur han ställde sig till den så kallade tredje ståndpunkten. De författare som representerade den menade att man skulle stå fri i debatten och varken ta ställning för USA eller för Sovjetunionen. Vilhelm Moberg var av en annan uppfattning. Han hörde till dem som menade att Sverige i likhet med de nordiska grannländerna skulle ansluta sig till NATO. Han såg i kommunismen

nazismens andliga tvillingbroder och upprördes starkt av de 31 författarkollegernas undertecknande av en hyllningsadress som överlämnades till den ryska ambassadören 1947 med anledning av att det var 30 år sedan den ryska revolutionen genomfördes.

Den här periodens opinionsbildande inlägg av Moberg hör till hans minst kända konstaterar Carlsoft Bramell, som också berör hans engagemang i rättsrötedebatten och framhåller att det är olyckligt att diskussionen av Mobergs undersökningar ofta tar sig uttryck i ett allmänt ifrågasättande av hans motiv, snarare än i en diskussion av de misstag hos myndigheterna som han lyfte fram. Mobergs drivkraft var att avslöja missförhållandena inom rättsväsendet. Det var inte homofobi som drev honom först i Kejne-affären och sedan i Haijby-affären. Det kan man minnas nu på 2000-talet då Moberg har beskyllts för att vara homofob. (Det kan i det sammanhanget också nämnas att homosexuella handlingar var förbjudna i lag fram till 1944. Därefter betecknades homosexualitet som en sjukdom. Först 1991 togs den klassificeringen bort.)

Som framgår av rubriken på Johan Norbergs text är kampen mot överheten ett återkommande tema hos Vilhelm Moberg. Norberg tar upp rättsrötedebatten, och även han framhåller att det är de principiella utgångspunkterna som är viktiga för Moberg, när han ger sig in i diskussionen. Norberg påpekar vidare att de totalitära staternas hot mot friheten fick Moberg att ännu tydligare se det stora värde som fanns i den västerländska demokratin. För att Sverige skulle kunna stå det onda emot var enligt Moberg en anslutning till NATO det enda alternativet.

Kampen för individens frihet stod alltid i centrum för Vilhelm Moberg, slår Norberg fast. Som ett uttryck för detta kan man till exempel se hans kritik av den svenska statens åsiktsregistrering, kritiken mot det statliga TV- och radio-monopolet och – förstås – mot monarkin. Norberg ger också skönlitterära exempel på hur centralt frihetsbegreppet är hos Moberg. De är hämtade ur romanerna *Rid i natt!* *Mans kvinna* och *Soldat med brutet gevär*, för att nämna några verk.

Jag visar i min föreläsning hur Vilhelm Moberg kunde ge uttryck åt samhällskritik i sin skönlitterära produktion. Exempelen hade kunnat mångfaldigas, men jag nöjer mig med att kommentera romanerna *A. P. Rosell – bankdirektör* och *Det nya riket* samt skådespelen *Kassabrist* och *Domaren*.

Läs texterna i småskriften och njut av den slagkraftige Vilhelm Moberg i hans kamp för friheten och mot myndigheters övergrepp. Han hade behövts i dagens svenska samhälle. Jag vet att vi är många som är av den åsikten.

Ingrid Nettervik

Vilhelm Moberg och Amerika

Av Kurt Mälarstedt

Vilhelm Moberg var ju en mogen man – femtio år gammal så när som på några månader – när han första gången kom till Amerika, i mitten av juni 1948, men han hade levt med Amerika i hela sitt liv. Tre av hans fars syskon och sex av hans mors hade utvandrat till Amerika i slutet av 1800-talet – hans föräldrar var de enda i respektive syskonskara som inte gjorde det. På byrån i hans föräldrahem stod bilder på släktingarna i Amerika i vackra snäckramar och han läste svensk-amerikanska tidningar. Och han hade, som alla vet, själv avancerade planer på att utvandra till Amerika. 1916, då han var 18 år gammal, hade planerna gått så långt att han hade en biljett i handen – han hade fått den av en morbror i Kalifornien – men hans mor grät och bad honom att inte resa, hon hade ju redan förlorat alla sina syskon till Amerika och Vilhelm var hennes ende kvarlevande son. Han avstod.

När modern långt senare avled, i juli 1960, befann sig Moberg på resa i USA. Han hade då fullbordat sin stora utvandrarroman, och han råkade faktiskt befinna sig just i Kalifornien, i Santa Monica, när han väcktes med ett telegram om hennes död. I ett brev hem till sin hustru skrev han att döden i detta fall kom som en befrielse men att det ändå kändes som om han fått en stöt i bröstet. Dessvärre kunde han inte komma hem till begravningen, det var inte praktiskt möjligt att boka om flygbiljetten.

År 1939 – alltså tjugotre år efter den inställda resan – var Moberg på väg till Amerika igen. Några av hans böcker hade översatts och getts ut i USA och han hade blivit inbjuden till en Penclub-kongress.

Den gången kunde inte hans föräldrar hindra honom, men Hitler ingrep i stället, som han själv uttryckte saken i en artikel i *Folket i Bild* långt senare. Det var alltså 1939. Bara någon vecka innan Moberg skulle resa invaderade Tyskland Polen. Andra världskriget bröt ut. Det blev förstås omöjligt att resa.

Men 1948, då blev det av. Vilhelm Moberg hade bestämt sig för att göra allvar av de planer han haft ända sedan 30-talet. Nu skulle han samla material för sitt romanverk om några människor från Ljuders socken i Småland som i mitten av 1800-talet utvandrade till Minnesota, USA. Han tänkte stanna i USA ganska länge och han kunde resa på emigrantpass tillsammans med sin hustru och tre av sina barn.

I själva verket hade han redan skrivit en stor del av den första volymen, *Utvandrarna*, men han ville inte ens försöka skildra båtresan över Atlanten utan att själv ha korsat havet.

Mobergs uppfattning om Amerika var i grunden mycket positiv. Till en del berodde det förstås på de fina Amerikabilderna på byrån, men det råder ju inte

heller något som helst tvivel om var hans sympatier låg i det kalla kriget mellan väst under ledning av USA å den ena sidan och öst dominerat av Sovjetunionen å den andra. Och just detta år, 1948, förfärades han givetvis som så många andra över det kommunistiska maktövertagandet i Tjeckoslovakien på våren, bara några månader innan han och familjen reste till USA.

I ett brev till sin vän Eyvind Johnson några veckor före avresan skriver han att Amerika ”är den enda möjligheten – understruket – för världen just nu”:

Om USA icke funnes, eller om de hade isolerat sig, så skulle naturligtvis Ryssland redan ha besatt Europa. På utvecklingen i Amerika under den närmaste framtiden beror hela vår världs öde, helt enkelt. Inte minst därför är jag så förbaskat nyfiken på landet och ivrig att få komma iväg.

Han återkommer till sin tro och sitt hopp på Amerika i ett brev till Eyvind Johnson i oktober. Då hade läget i världen försämrats och blivit så spånt att många börjat spekulera i ett nytt världskrig.

För min del tror jag, att det är Amerikas innehav av atombomber – hundra gånger verkningsfullare än dem de brukade mot Japan – som vi kan tacka för att vi ännu har fred.

Senare i livet – framför allt under Vietnamkriget – skulle Vilhelm Moberg komma att nyansera sin bild av världsmakten USA. Jag ska återkomma till detta senare.

I det där brevet till Eyvind Johnson i oktober 1948 betonade Moberg på nytt sin djupa uppskattning av Amerika: ”USA har denna dag större frihet och mera bröd att bjuda sina invånare än något annat land på jorden. Anhängare av statssocialismen har inga argument att hämta här.”

För Vilhelm Moberg var det förstas självklart att sätta den demokratiska friheten och individualismen i USA framför det totalitära systemet och kollektivismen i Sovjetunionen. Men även i jämförelse med det svenska folkhemmet – med alla dess förtjänster – framstod för Moberg den personliga, individuella friheten, möjligheten att förverkliga sig själv – alltså några av de amerikanska kärnpunkterna – som något eftersträvansvärt. Han ställde ofta dessa begrepp mot vad han ansåg vara ett myndighets- och ämbetsmannavälde i Sverige, det som han ibland kallade Blankett-Sverige. De flesta av hans småländska utvandrare drevs ju lika mycket av en längtan efter frihet och oberoende som av ekonomiska skäl.

I sitt brev till Eyvind Johnson i oktober 1948 noterar Moberg med en viss förvåning att han och familjen inte hade haft med någon enda myndighetsperson – och detta är understruket i brevet – att göra sedan de steg i land i New York i juni. Så borde det vara när man reser i Europa också, tycker Moberg. Och till skillnad från i Sverige behöver man enligt Moberg inte visa pass på hotellen.

En parentes: Man kan verkligen undra över hur Vilhelm Moberg hade reagerat om han idag hade behövt söka visum av något slag till USA, eller bara besöka den amerikanska ambassaden i Stockholm. Och hur hade han ställt sig till de omfattande avlyssningar som Edward Snowden och andra avslöjat? Slut parentes.

Moberg tyckte sig också redan från början se att den frihet han så starkt uppskattade i USA inte behövde utesluta samhällskritik. I en artikel i Dagens Nyheter i december 1950 med rubriken ”Att övervaka överheten”, skriver han att man egentligen inte kan se hur starkt byråkratiserat Sverige är förrän man jämför med hur det är i Amerika:

Och amerikanska överhetspersoner är väl övervakade av allmänhetens språkrör, pressen --- Den amerikanska pressen har många oarter och är i flera avseenden odräglig, men ingen kan beskylla den för undfallenhet inför myndigheterna.

Samma uppfattning får ju Karl Oskar då och då uttrycka i utvandrarromanerna. I ett brev hem till föräldrarna skriver han bland annat så här: ”Men här är icke mycken Styrelse, och det likar jag väll. Här i America äro Embetsmännen tillsatta som tjenare för att sköta sin Syssla. När de icke skjöter sin syssla sättes antra Embetsmän. Det är icke som i Sverje.” Och Karl Oskar förvånas över den öppna kritiken av politiska motståndare i tidningarna i valtider. ”Att säga rent ut vad man tänkte om varandra kallades i Sverige för ärekränkning, men det som var brottsligt i Sverige tillhörde här de medborgerliga skyldigheterna.”

Där är det förstas sanningsägaren och rättsrötebekämparen Moberg som talar genom Karl Oskar, och samme Karl Oskar får ibland också bli talesman för republikanen Moberg. Den amerikanske presidenten kan komma från en stockstuga medan det för att hamna allra högst i Sverige bara krävdes att man är född i en kungaborg, vad man duger till betyder ingenting, konstaterar Karl Oskar.

När Vilhelm Moberg skrev det där brevet till Eyvind Johnson i oktober 1948 hade han alltså varit i USA i fyra månader, först någon vecka i New York, sedan hos släktingar i Minnesota, Illinois, Wisconsin och Michigan. New York tyckte han var en prövning, alltför många människor på en alltför liten yta. Dessutom ramlade han i ett badkar och slog sig illa. Den första tiden i Minnesota tyckte han också var besvärlig – delstaten drabbades av en värmebölja, vilket i och för sig inte är ovanligt, och Vilhelm Moberg tycks ha haft mycket svårt för värmen.

Det intryck av Amerika som Moberg förmedlar i breven till Eyvind Johnson och andra vänner är ändå övervägande positivt. Till det mest negativa hör ”bristen på andlig kultur hos den stora massan. Det förefaller som om den stora mängden levde alldeles utan litteratur, konst och teater.”

Moberg nyanserade sin bild av Amerika ganska ordentligt i de artiklar han skrev i framför allt två svenska tidningar under den där första arbetsperioden för

utvandrarsviten i Amerika, mellan juni 1948 och september 1949. Redan före avresan till USA hade han fått i uppdrag av *Svenska Dagbladet* att skriva ett antal understreckare om landet – det var ett led i finansieringen av hela romanprojektet. Han skulle få ett ovanligt högt arvode, 450 kronor per artikel, och hade fått ett förskott på 1 500 dollar.

Den första artikeln publicerades redan den 24 juli 1948, ”Möte med Minnesota”. Den består mest av en beskrivning av delstaten och dess historia, och det gäller också för en understreckare i oktober om delstaten Michigan.

Viktigare: efter det att hans familj rest hem till Sverige på våren 1949 skrev Moberg en serie artiklar för *Folket i Bild* som publicerades efter det att han själv hade återvänt till Sverige i oktober 1949. Dessa artiklar har en sammanfattande karaktär – Moberg hade ju då vistats i USA i över femton månader. De är charmerande, fräscha, roliga och spänstiga – och de berättar inte bara mycket om det Amerika som Vilhelm Moberg mötte 1948-49 utan också om det Sverige han lämnade, tillfälligt. Skillnaden mellan USA och Sverige var då betydligt större än vad den är nu.

Dessbättre finns ju dessa artiklar utgivna i bokform, som nummer 6 i Mobergsällskapets skriftserie, under titeln *Att upptäcka Amerika 1948-1949*. Den uppges vara slutsåld. Jag tycker att den bör tryckas om.

Redan i den första artikeln i *Folket i Bild* skriver Moberg att han efter sin första tid i landet tyckte illa om det allra mesta i det han kallar ”Mr Trumans Amerika”. Delvis berodde detta på olyckan i New York och värmeböljan i Minnesota. Men inte bara. Det tog ett tag för svensken att acceptera seder och bruk som trots allt var främmande, maträtter och annat.

Moberg fastslår dock att det är svårt att säga något generellt om Amerika eftersom det finns så många olika slags Amerika. Han noterar till exempel att det är större skillnad mellan Minneapolis i Minnesota och Monterey i Kalifornien – två av de städer han då hade lärt känna – än mellan en amerikansk och en europeisk stad.

I artikelserien för Moberg fram en rad positiva saker i Amerika:

- Hur olika invandrargrupper assimilerats, självklart och nödvändigt. ”I de flesta fall har det tröga svenska blodet tillförts välbehövliga tillsatser från folk av annan stam”.
- En förnimmelse av verklig, individuell rörelsefrihet. Inget passtrassel, som i Europa. ”Här lever folk av samtliga Europas nationer fredligt vid varandras sida, i bästa sämja. Samma folk som i den gamla världsdelen är ivrigt sysselsatta med att befästa gränserna emot varandra.”
- Det är lätt att få kontakt med amerikanen – även om den amerikanska vänligheten ibland kan svämma över och det skulle kännas välgörande med

några droppar svensk surhet. Man kommer snabbt amerikanen nära, men man kommer inte honom, eller henne, närmare efter en tids bekantskap.

- Det finns ingen missaktning för kroppsarbete i Amerika. Ja, begreppet arbetare finns knappast som i samma mening i Sverige. En amerikansk arbetare lider inte av mindervärdighetskomplex. En man är vad han kan göra – ”denna sida av tänkesättet Amerika tycker man odelat om”. Den egna kraften, den egna förtjänsten gäller. Den duglige skall icke otillbörligt gynnas, den duglige ska ha sin fulla chans – detta ser Moberg som en förklaring till att USA blivit så framgångsrikt på så kort tid.

- Moberg är fylld av beundran för moderna bekvämligheter: köken, brödrosten, kylskåp, drug store, självbetjäningsaffärer. Tänk att brödsnivorna hoppar upp när de är färdigrostade, tänk att man en sen kväll inte bara kan köpa en flaska whisky utan också en tidskrift, i samma butik.

- Den amerikanska kvinnan är vacker, intelligent, renhårig, kamratlig, orädd.

Men Moberg finner också negativa sidor av amerikanskt liv och samhälle:

- Beroendet av bilen, trängseln på gatorna, svårt finna parkering, försämrade fysik hos människor.

- Ytligheten – se ovan.

- Det amerikanska bruket att servera starka drinkar före middagen – och sedan isvatten. Samt att dricka kaffe till maten.

- Ju rikare en amerikan är, desto tråkigare är han. Amerikanska turister i Europa är förmögna, självmedvetna, bortskämda, anspråksfulla.

- Avigsidan av att en man är vad han gör är att en man är de pengar han tjänar. Den materiella framgångens aristokrati. VM har träffat en dam som betonat att man i hennes familj haft badrum i tre generationer och framfört detta i samma stolta tonfall som en svensk adelsdam använder när hon meddelar att hon i rakt nedstigande led härstammar från Erik den helige.

- Frånvaron av kultur. Dåliga Hollywood-filmer.

- Det sexuella pryderiet, den lättvindiga synen på äktenskap och skilsmässa. Och inte minst de religiösa samfundens alltför dominerande ställning i samhället.

- Rasfördomar – VM har visserligen inte besökt Södern, men han har noterat rasdiskriminering i New York och Chicago, och dessvärre också bland svensk-ättlingar.
- Om amerikanska kvinnor. Hur vackra de än är sminkar de sig på tok för mycket.

Vilhelm Moberg fann alltså mycket vara bra och gott i Amerika, och ungefär lika mycket mindre bra. Hans uppfattning sammanfattas ganska bra i en replikväxling mellan Karl Oskar och hans bror Robert i *Utvandrarna*, den första delen av utvandrarsviten.

När Karl Oskars bror Robert inför utvandringen lägger ut texten om folket i Amerika, det redligaste folket i världen, såväl i handel som i vandel, håller kanske Karl Oskar med om det mesta, men han faller också en kort och koncis kommentar:

– En och annan skitstövel har di väl där också.

Men i ett avseende hade Vilhelm Moberg nästan inga reservationer i sin entusiasm för Amerika. Det handlar om Kalifornien, där han slog sig ned i flera perioder och skrev en mycket stor del av verket – tre fjärdedelar av de sammanlagt nästan 2 100 sidorna, enligt honom själv. Det var kärlek vid första ögonkastet.

När Moberg skrev det där brevet till Eyvind Johnson i oktober 1948 hade han och familjen just anlänt till Kalifornien. Han är begejstrad:

California, California – gosse, gosse, vilket land (understruket). --- Jag var skeptiskt inställd mot denna stat, men jag är besegrad. Natur, klimat, bebyggelse, jordens frukter, de vänliga, öppna människorna. --- Tycker bara att det är djävligt att jag skulle hinna bli 50 år innan jag kom hit.

Han stormtrivs alltså redan från början, Kalifornien är som Spanien utan Franco, och den lilla staden Carmel, där han hyr ett hus på en mosters inrådan, påminner honom om italienska och spanska småstäder, och han tycker att det är en av de tjugigaste platserna han sett i hela sitt liv.

Han börjar omedelbart bada i Stilla havet, vilket vållar en viss förvåning bland lokalbefolkningen. Han återkommer många gånger senare till dessa bad i havet, både när han bor i Carmel och några år senare i Laguna Beach, och han anser att han har Stilla havet att tacka för att han orkade genomföra utvandrarsprojektet och för att det blev så lyckosamt.

Karl Oskar tyckte att han hade kommit till en lustgård, ett paradiset när han kom fram till Minnesota och kunde förverkliga sin dröm om ett bättre liv. Gunnar Eidevall och andra har påpekat att Karl Oskars glädjerus inför Minne-

sotas bördiga jord kan ses som en spegling av det glädjerus som Moberg upplevde när kom till Kalifornien och kunde börja skriva sin utvandrarroman på allvar.

Till skillnad från Karl Oskar gillade Moberg aldrig Mellanvästern. I ”Romanen om utvandrarromanen”, den långa artikel som Moberg skrev 1968, betecknar, han sina forskningsresor i Mellanvästern som ”mycket påfrestande”.

Han skulle aldrig ens ha besökt de små städerna och samhällena i Mellanvästern för sitt eget nöjes skull. Ja, han har svårt att föreställa sig tråkigare ställen på denna jord än dessa platser, som bara domineras av kyrkan och krogen.

När Moberg var tvungen att återvända till Minnesota för ytterligare efterforskningar i september 1950 fällde han ett ganska brutalt omdöme i ett brev till sin hustru: ”Jag skulle nog hänga mig hellre än bo i Minnesota resten av livet.” Framför allt vantrivdes han med den religiöst färgade kulturen och de mörkdande tråkiga söndagarna, då man inte ens kunde få en öl på restaurangerna.

Men Kalifornien, det var alltså något helt annat. Så här mindes han det första mötet med delstaten i en artikel i *Dagens Nyheter* i augusti 1960:

Mitt första möte med Kalifornien, som ännu i minnet bevarar det oförglömligas friskhet, ägde rum en tidig morgon i november 1948: jag såg landet från Stilla havs-expressen, *The Exposition Flyer*. Vi kom från Mellanvästern, där fastlandsklimatets hårda vinter redan inträtt: snöstormarna rasade över prärien i Illinois när vi lämnade Chicago. Vi hade rest genom natt och dag, och under många, dryga timmar hade vi sett ut över Utahs och Nevadas ändlösa öknar av salt och sand. Men när jag så en morgon tittade ut genom kupéfönstret fick jag närmast en chock: vi hade plötsligt kommit in i en lustgård. Vi färdades genom en djup dal övervuxen av fruktträd, genom ett landskap av grönska och endast grönska. Området var för stort för att kunna betecknas som en trädgård. Det var en frodig och lummig skog. Här och var öppnade sig gläntor i skogen, där marken var översköld av blommor, stora, ljusa ranka blommor som sken som tända altarljus. Runt omkring den ljuvligt blommande dalen reste sig mäktiga berg, liknande blå jättevägor som stannat till och stelnat under sin gång över havet. Och över detta landskap av sällsamt frisk grönska sken solen från en sky, som öppnade sig renare och klarare än någon annan himlakupa jag sett välva sig över jorden. Synen uppväckte mina föreställningar om det Eden som jag hade läst om i Bibelns första kapitel.

Familjen slog sig alltså ned i Carmel på Monterey-halvön, en stad där husen i stället för gatunummer fortfarande har individuella namn. Vilhelm Moberg valde ut en stor knotig tall som vägmärke i närheten av det hus som familjen hyrde, så att han kunde orientera sig i staden och hitta hem. Detta hus fick en

alldeles särskild betydelse för honom, skrev Moberg i *DN*-artikeln efter sitt återbesök i staden 1960:

1948-1949 hände mig i detta hus det lyckligaste som kan hända en författare i egenskap av författare: jag fick vara med om ett långvarigt arbetsrus, ett rus av skrivandets ljuvlighet och pina, som varade nära ett helt år. Varken förut eller efteråt har jag upplevt någon motsvarighet till det. Jag har väl glömt pinan, mödan, ansträngningen, arbetssvårigheterna, jag minns bara ljuvligheten: jag minns att det gick så lätt att skriva. När jag vaknade om morgnarna längtade jag bara efter att få sätta mig till skrivmaskinen. Men innan jag satte i gång hämtade jag ytterligare stimulans till arbetet från havet, som ligger bara ett par hundra steg från huset: jag gick ner till stranden och lät vågorna spola över mig några gånger. Och när jag sedan blev trött om kvällen sköljde jag bort min trötthet i Stilla havets vatten. --- Oceanen har varit min Store Hjälpare. Jag skulle aldrig ha orkat med mitt arbete om jag inte hade fått utföra det i denne Hjälparens närhet.

Under resten av sitt liv talade Moberg ofta om Kalifornien som sitt ”dreamland”. När han under en ny vistelse i USA några år efter sitt första besök i landet bodde i Fort Lauderdale i Florida klagade han i ett brev till en vän över att han inte hade någon arbetslust. Det berodde bland annat på att det fanns ett slags fuktmättad tyngd i luften till skillnad från i Kalifornien, där han fann luften lätt som ett champagnerus.

Redan efter ett halvårs vistelse i Kalifornien började Moberg fundera på att slå sig ner där för resten av sitt liv, sade han till *Dagens Nyheter*s korrespondent Sven Åhman, som besökte honom i Carmel i slutet av april 1948. Men förutsättningarna för en utflyttning förelåg ju inte just då, ”i dessa dollarbristens tider”, sade han.

Moberg bodde då i en villa i spansk stil, på klinten, eller vad man ska kalla det, ovanför stranden. Villan var den bästa arbetsplats han hade haft i hela sitt liv, skrev han till hustrun, men i mitten av juli var han tvungen att flytta till Monterey, en grannstad till Carmel.

Det medförde visserligen en del fördelar – han uppfattade människorna i Monterey som enklare, trevligare, vänligare och lättare att bli bekant med, som han skrev senare på hösten i en artikel i *Folket i bild*. Nackdelen var att han hade tre kvarts promenad till havet och lika långt till postkontoret.

Under hela 50-talet återkom Moberg ofta till tanken på att emigrera, i synnerhet när han fanns sig orättvist kritiserad i de rättsaffärer – Kejne och Hajiby – som han engagerade sig så djupt i. Oftast var dessa funderingar inte allvarligt menade. Moberg var ju bunden till Sverige med starka band, påpekar Gunnar Eidevall, som skrev den första doktorsavhandlingen om Vilhelm Moberg.

Dessa band ryckte han ofta i, bet och slet, men trådarna som band honom var de rötter som höll honom och hans författarskap vid liv, något som han själv mycket väl visste.

Men vid ett tillfälle var han ändå ganska nära att köpa ett hus i Kalifornien, kanske inte för att bosätta sig i permanent utan mer som en skrivarlyxa och att bo i vid framtida besök i USA, och kanske också som en investering.

Detta hände under Mobergs sista skrivarperiod i Kalifornien, mellan augusti 1954 och mars 1955, då han bodde i Laguna Beach söder om Los Angeles – faktiskt på samma adress, 150 Cleo Street, som huvudpersonen i *Din stund på jorden*, Albert Carlsson – där det dock inte finns och aldrig har funnits något Eden hotel.

Moberg anlätade en mäklare som fann ett lämpligt hus omkring fem kilometer söder om Laguna Beach. I ett brev till sin hustru skrev Moberg att huset hade ett förtjusande, lite avsides läge, fyra minuter till stranden. Det var helt enkelt ett drömhus, skrev han, i spansk klosterstil med pool, tre sovrum, trädgård med acaciaträd, andra träd och blommor.

Moberg var beredd att betala 22 000 dollar för huset, men han avstod sedan hans vän Gustaf Lannestock – som han hade blivit god vän med i Carmel och som översatte hans utvandrarromaner till engelska – värderat det till högst 20 000 dollar, och därutöver skulle underhållet av poolen kosta 1 200 dollar om året.

– Det var på håret, men jag tror att det var lyckligast som skedde, skrev Vilhelm Moberg till sin hustru. Och Gustaf hade sagt att han kunde bygga ett minst lika vackert hus för dem i Carmel, ”så nu har jag uppskjutit husaffären tills jag kommer hit nästa gång”.

Moberg återvände ytterligare några gånger till USA, och även till Kalifornien, men inte för att stanna någon längre tid – utvandrarromanerna fullbordade han ju i Sverige och flera andra länder i Europa. Och något hus i Carmel blev det inte.

1950, bara några månader efter det att Vilhelm Moberg hade återvänt till Sverige efter sin första vistelse i USA, gav han ut en bok med titeln *Den okända släkten*. I den samlade han några av de artiklar, lätt omarbetade, som han hade skrivit i *Svenska Dagbladet* och andra tidningar, men han skrev också ett helt nytt kapitel, ”Hur svenskarna blir amerikaner”. Där hyllar han ganska förbehållslöst det som han kallar ”the American way of living”. Men han betonar också att det inte finns något annat land i världen med så många skiftningar i sättet att leva. ”Det är ett land för individualister. Här finns sannerligen nyanser och olikheter.”

Moberg framhöll också att massor av människor flytt förtryck och förföljelser i Europa och sökt friheten i Amerika, alltifrån religiöst förtryck på 1600-talet till Hitlers och Stalins totalitära förtryck och förföljelser på 1900-

talet. Han var full av tillförsikt över USA, ”det folk, som i dag framstår som den mänskliga frihetens mäktigaste värn på vår jord.” Med denna mening avslutade han sin bok då, 1950.

Men när *Den okända släkten* gavs ut på nytt 1968 hade mycket förändrats i världen, så mycket att Moberg lade till en nyskriven efterskrift med titeln ”Tjugo år efteråt”. Han kunde helt enkelt inte längre stå för den där slutmeningen i 1950 års utgåva. Den karakteristik som han gav då av USA hade helt undanryckts av utvecklingen, skriver han i det nya kapitlet, och han tillägger:

I ett tillspetsat koncentrat kan de tjugo årens förändring uttryckas så: Förenta Staterna är inte längre det land, till vilket rebeller och upprorsmän flyr. Just denna människokategori lämnar i stället i dag USA och går i landsflykt till Kanada och Europa.

Moberg talade förstås om Vietnamdesertörerna, de unga män som vägrade att delta i kriget. Moberg gav dem sitt fulla stöd:

För mig fullföljer dessa amerikaner sitt lands stora frihetstraditioner, de är verkligen trogna emot dessa traditioner: de är amerikaner som inte vill svika den stolta förkunnelsen i självständighetsförklaringen av den 4 juli 1776. Förenta staterna förlorar rebeller, trotsare, frihetsmän, den kategori människor som lade grunden till den amerikanska unionen. --- Vad är det som har hänt med Förenta staterna? Frågan ställes av var och en som i likhet med mig i djup besvikelse har följt skeendet under de senaste åren.

Vilhelm Moberg tillhörde dem som ganska tidigt kritiserade USA för Vietnamkriget. Han hänvisar själv till en artikel han skrev i *Arbetaren* i augusti 1965 och till en annan i *Dagens Nyheter* i september 1966. Där hade han klart uttryckt sin mening att USA borde lämna Vietnam och överlåta åt vietnameserna själva att bestämma över sig själva. USA hade inga godtagbara skäl att föra krig i Asien, ansåg han. De stora summor som lades ned på kriget borde i stället användas till att lösa de allt svårare sociala problemen i USA, att sanera bostäder i slumområden och lindra nöd och andra missförhållanden.

Men han avslutar sin betraktelse i hoppets tecken. Vid sitt senaste besök i USA – det måste ha varit 1966 eller 1967 – såg han ett demonstrationståg i Chicago mot Vietnamkriget. Ungdomarna i tåget bar ett stort plakat med texten ordagrant hämtad från självständighetsförklaringen, där grundläggande mänskliga rättigheter slås fast.

Här såg jag ett nytt och ungt Amerika, och den synen ingav mig, trots alla nedslående erfarenheter jag gjort, nytt hopp om detta lands framtid. Jag tror att Förenta staterna måste vända sig om och se sig tillbaka, ända

till den 4 juli 1776, och söka sig sin nya väg med utgångspunkt från den frihetsförklaring som de utfärdade denna dag.

Det är kanske lämpligt att sluta just där, i ett slags skärningspunkt mellan det unga hoppet och den stolta traditionen. Jag tycker att just detta är en lämplig sammanfattning av det som Vilhelm Moberg stod för.

En omöjlig neutralitet. Vilhelm Moberg och den tredje stånpunkten

Av Anna-Karin Carlstoft Bramell

Andra världskriget var äntligen över och Europas sargade länder hade fått fred. För Vilhelm Moberg, som varit en av de mest politiskt engagerade författarna under beredskapsåren, borde en möjlighet nu ha infunnit sig att ägna sig huvudsakligen åt diktande i stället för åt samtidsdebatt och journalistik. Men så blev det inte. Den här periodens opinionsbildande inlägg tillhör emellertid hans mera okända. Kanske beror det på den starka kraften hos hans inlägg under beredskapsåren och på hans så väldigt omdiskuterade engagemang i rättsaffärerna under 1950-talet. Perioden där emellan har hamnat i skymundan.

I Vilhelm Mobergs ögon hade det aldrig varit viktigare att engagera sig i samtidspolitiken än under 1940-talet. Det gick anmärkningsvärt nog inte att ta de medborgerliga rättigheterna som tryck- och yttrandefrihet för givna, inte ens nu, när kriget var över. Varje medborgare måste inse att även passiviteten är ett politiskt ställningstagande, framhöll han i tidningsartikeln ”I våra egna angelägenheter”, publicerad i *Dagens Nyheter* i november 1947.

Hitler hade kunnat ta makten tack vare sin oerhörda förmåga att förtrycka folk till passivitet – och just likgiltighet är det farligaste av allt, hävdade Moberg. Den tysta lojalitet som förväntades av författarna under kriget var bedrövlig, men än värre var att påbuden faktiskt åtlyddes av många, framhåller han i artikeln ”Författare och polemik” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* 1946. I tidskriften *40-tal* har ett antal unga författare publicerat en uppmaning till regeringen att avbryta alla förbindelser med Francos Spanien:

”Aldrig förr torde en svensk författargeneration i en politisk fråga ha framträtt så enad och samlad som här”, konstaterar Moberg och fortsätter med att formulera förhoppningen att förhållandena i Sovjetunionen också hamnar i fokus för författarnas kritik. Redan i slutet av 1930-talet hade han själv kallat kommunismen för nazismens andlige tvillingbroder. Men det blev nu inte som han önskat. Många av hans författarkollegor intog en helt annan hållning i den politiska polarisering som blev verklighet några år efter att han skrev de här nyss nämnda artiklarna.

Det var en mycket stor arbetsbörda han tog sig för vid den här tiden. Han var först och främst upptagen med arbetet på den väldiga utvandrarsviten. Första delen hade som vi vet getts ut 1949 och den andra, efterlängtdade delen var på väg. Han tillbringade mycket tid i USA för sina efterforskningar.

Samtidigt ägnade han mycket kraft åt att försvara sig mot dem som ansåg att hans skildring av emigranterna innehöll grova ord, förvrängningar och felaktigheter. Erland och Ulla-Britta Lagerroth gör i sin intressanta bok *Perspektiv*

på *Utvandrarromanen* distinktionen mellan den så kallade språkfejden, kritiken som gällde det historiska underlaget och sedlighetsdebatten. Särskilt sedlighetsdebatten tog hårt på Moberg. Det talades ju på sina håll om ”den andliga smittofaran av smutslitteraturens dekadens” och med udden då riktad alldeles särskilt mot Mobergs utvandrare. Förfäderna till svenskarna i Nordamerika har genom Mobergs försorg framställts som ”perverse individer”, hävdade bland andra skriftställaren Ebbe Reuter Dahl. Naturligtvis tog Moberg itu med att bemöta kritiken, både den som gällde det mera vetenskapliga underlaget till hans böcker och den som gällde emigranternas språk. Så som verklighetens personer kunde ha talat, så talade hans fiktiva gestalter, framhöll han.

Samtidigt lade han ner mycket tid på att försöka utreda vad som låg bakom de djupt komplicerade turerna i Kejne-affären under vintern och våren 1951. Pastor Kejne hävdade att polisen skyddade högt uppsatta personer, bland annat statsrådet Nils Quensel. Moberg gjorde mycket omfattande research och skrev tidningsartiklar, han höll föredrag, han gav ut stridsskriften *Fallet Krukmakaregatan*. För detta blev han hårt kritiserad och, som så ofta, fick han höra att han i stället borde ägna sig åt sitt skönlitterära författarskap och inte hänga upp sig så mycket på oklarheter i samtiden.

Det är beklagligt att det både då och nu, långt senare, försöks göra gällande att det huvudsakligen var homofobi som drev Moberg i Kejne-affären och senare i Haijby-affären. I själva verket var det hans strävan att avslöja missförhållanden inom rättsväsendet som stod i centrum för hans engagemang. Fördomar mot homosexualitet hade han förvisso, men det förtar inte den samhällsgranskande ambitionen bakom hans grävande i myndigheternas hantering av Kejne och Haijby. Det ena utesluter inte det andra. Det är olyckligt att diskussionen av Mobergs undersökningar ofta tar sig uttryck i ett allmänt ifrågasättande av hans motiv, snarare än i en diskussion av de misstag hos myndigheterna som han lyfte fram.

Hans och andras inopportunityna granskningar av rättsväsendet bidrog till en ny öppenhet; som professorn i historia Jarl Torbacke konstaterar: ”de tidningar som [...] vågat kritisera egendomligheterna medverkade till att bryta ner föräldrade murar bakom vilka oegentligheter kunnat försiggå”.

Men utöver allt detta tog sig Moberg också tid att engagera sig i en helt annan debatt, nämligen den som gällde utrikespolitiken, Sveriges alliansfrihet och frågan om den tredje ståndpunktens berättigande.

Polariseringen fascism – antifascism som dominerade under andra världskriget ersattes av blockindelningen mellan Sovjetunionen och Östeuropa å ena sidan, USA och Västeuropa å andra. Marshall-hjälpen, Truman-doktrinen, det ryska handelsavtalet med de östeuropeiska småstaterna, bildandet av Kominform, allt som skedde tolkades med misstänksamhet från andra sidan. Debatten om den så kallade tredje ståndpunkten fördes inledningsvis i den socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* under våren och försommaren 1951.

Genom artiklarna fick tredje ståndpunkts-tankarna spridning. Övriga pressen hängde på och debatten blev intensiv.

Frågan gällde ytterst hur omvärlden skulle tolkas och i vilken utsträckning författarna skulle engagera sig. Debatten berörde förstås det kalla krigets problematik. Polariseringen mellan de båda maktblocken tydde på att ett nytt storkrig kanske inte skulle kunna undvikas. Ytterligheter ställdes mot varandra i en tid färgad av apokalyptiska stämningar. Demokrati kontra diktatur, öst mot väst.

När Eyvind Johnson höll sitt berömda vårtal inför studenterna i Uppsala den tolfte maj 1951 liknade han Europa vid en lertallrik, som har fallit från stor höjd och gått i tusen bitar: ”Sprickorna tycks ibland så stora att de aldrig mer kan limmas ihop. [...] Europa, vårt stora fosterland, är pressat att välja mellan två möjligheter, tycks det, mellan öster och väster. Man kan säga vad som helst om Amerika tämligen ostraffat, men till sist kommer man fram till, att USA:s styrka är den för närvarande enda fullviktiga garanten för vår egen trygghet”, sa han.

Detta tal anses ha startat den intensiva debatten om den tredje ståndpunkten även om termen använts tidigare. Varför var det här talet så kontroversiellt?

Eyvind Johnson, som förstås räknades bland de borgerliga författarna, gjorde ett väldigt skarpt angrepp både på dem som inte tog ställning för västdemokratierna och på dem som inte tog avstånd från politiken i öst. ”De påverkar”, sa han, ”de underminerar – och till slut är de själva bara instrument för krafter som de i själva verket inte känner [...]. De är bara med – de löper bara med – oansvarigt [...] De så kallade fredsvännerna, de som kallar sig neutrala, de som talar om bristerna i USA och England, men aldrig om lägren i öst – de är blinda medlöpare.”

Men det fanns många som inte önskade en situation där de avtvingades ett ställningstagande. Karl Vennberg beskrev Eyvind Johnsons vårtal som ”en spark med en SA-stövel”, detta trots att Johnson tagit så markant ställning mot nazismen, bland annat genom sin lysande Krilon-trilogi. Vennberg menade också att Eyvind Johnson blandat ihop den principiella kritiken mot Sovjet och åsikten att landet skulle vara berett att inleda ett nytt storkrig. ”I all sin chockerande förenkling hade festtalet den slagkraft som det kalla krigets deformerade västpropaganda krävde”, skriver Tomas Forser och Per Arne Tjäder i sin studie *Tredje ståndpunkten* från 1972.

De som pläderade för den tredje ståndpunkten hade många gånger en allmän ideologisk skepsis. Det existerade för dem inga generella förklaringsmodeller eller bärande idéer att luta sig mot längre. En del var fyrtilialister som Verner Aspenström, Sivar Arnér och Stig Carlson, med det gemensamt att de ogärna ville avtvingas ett ställningstagande mellan öst och väst. Aspenström hade för sin del flera år tidigare pläderat för hållningen att litteratur inte ska underordnas politiska visioner och alltså inte bör ta ställning åt varken det ena eller andra hållet.

Tomas Forser och Per Arne Tjäder framhåller att den tredje ståndpunkten är ett ”samlingsbegrepp för en rad olika ställningstaganden bland vilka ryms både praktiskt-politiska deklarationer och existentiella markeringar”. Exempelvis gick inte Karl Vennbergs tredje väg mellan blocken öst och väst, utan mot den enskilda sanningen hos den som vill vara trogen sina egna ideal. Det gäller troheten mot sig själv, inte mot den organiserade och välpropagerade offentliga lögnen, som han såg det.

Förespråkarna för den tredje ståndpunkten kallade sig i allmänhet för pacifister. En del av dem sympatiserade med den så kallade demokratiska socialismen och alla såg de det som ytterst angeläget att teckna en annan världsbild än den som västpropagandan försökte göra allenarådande. Åtminstone såg de själva saken på det viset.

Ni känner till Mobergs kraftfulla ställningstaganden under beredskapsåren. Diktarens plikt, hävdar han, är att finnas med i det offentliga samtalet i alla frågor som berör livet. Moberg stiger in och ur rollerna som skönlitterär författare, dramatiker och opinionsbildare. Genom sin gärning hävdar han att den som har ordets och talets gåva måste göra bruk av den, inte minst för att värna själva rätten att göra det. Efter kriget fortsatte han därför med sin opinionsbildande gärning med oförminskad styrka. För honom fanns någon tredje ståndpunkt inte ens som ett alternativ.

”Den tredje ståndpunkten – platsen ovanför de kämpande ideologierna – är just den hållning, som de som söker dominera mänskligheten med våld önskar att vi skall intaga. Det ska vi sålunda akta oss för”, skriver Moberg i *Morgon-Tidningen* i mars 1951. ”Jag har gjort mitt val emellan de båda systemen. Någon tredje ståndpunkt kan jag inte finna. Nu lika lite som när det gällde kampen mot nazismen”.

Här fanns naturligtvis en lång historik. Det går att tematiskt spåra Mobergs ställningstagande bakåt i tiden. Allt bottnar i hans personliga syn på det ansvar som följer med att vara en skrivande människa och på hans starka känsla för individens frihet.

Låt oss göra några nedslag i händelser i slutet av 1940-talet, som var avgörande för Moberg. De bekräftade hans uppfattning att det fanns en utbredd aningslöshet hos många av hans författarkollegor när det gällde innebörden av begreppet frihet i andra politiska system än det västerländskt demokratiska.

En viktig sådan händelse är när författaren Arnold Ljungdal överlämnade en hälsningsadress till den ryske ambassadören i Stockholm i början av november 1947. Hyllningsadressen till Sovjetunionen var undertecknad av över 30 svenska författare, bland andra Jan Fridegård, Artur Lundkvist och Karl Vennberg. Hälsningsadressen hade tillkommit med anledning av att 30 år hade passerat sedan ryska revolutionen. I adressen gav författarna uttryck åt sin beundran för det kulturella uppbyggnadsarbetet i Sovjet, vilket, hävdade de, bland annat innebar att analfabetismen bekämpades.

Men Vilhelm Moberg reagerade med bestörtning och avsky. Han skriver i *Svenska Dagbladet* under den skarpa rubriken ”Sympatiadress till diktaturregim” några dagar senare att det inte är möjligt att skilja mellan politik och kultur. Människans stora tragedi är hennes obegränsade förmåga att glömma, så att nya släkten åter och åter upprepar tidigare generationers misstag. Han skriver:

Ingen skall kunna säga, att de 31 svenska författarna har uttryckt någon entusiasm för några andra av regimens åtgärder, såsom t ex inrättandet av koncentrationsläger, avlivandet av meningsmotståndare, undertryckandet av yttrandefriheten, avskaffandet av diktens frihet med mera sådant. Ingen skall kunna påstå, att de 31 författarna har sagt ett ord om diktaturen som styrelseform. Så lång kan man alltså vara med. Men sedan är man tyvärr nödsakad att fastslå ett annat faktum: Ingen kan heller säga, att de 31 svenska författarna har tagit avstånd från inrättandet av koncentrationslägren, avlivandet av meningsmotståndare, undertryckandet av yttrandefriheten, avskaffandet av diktens frihet m m, som ofrånkomligen hör till bilden av Sovjetunionen i dag. Och tyvärr kan ingen påstå, att de 31 författarna i sin hälsningsadress säger ett enda ont ord om diktaturen som styrelseform.

Flera av dem som undertecknat hälsningsadressen till Sovjet satt i styrelsen för Författarföreningen. Moberg hade själv valts in i styrelsen 1936. Nu i november 1947 var det dags för föreningens årliga stora höstmöte. Enligt författaren Jan Gehlin, som tecknat Författarföreningens historia, var de politiska spänningarna i styrelsen mycket stora. Moberg tog till orda under stämmans avslutande punkt, under paragraf 10 rubricerat ”interpellation”. Bland hans efterlämnade papper på Kungliga Biblioteket finns just detta anförande bevarat, försett med hans handskrivna ändringar i stora slängar över sidorna.

Han hävdar med eftertryck att hälsningsadressen måste betraktas som en enskild angelägenhet för de författare som har valt att skriva under den. Den politiska åsiktsfriheten är självklar. Men, poängterar han, eftersom sju av styrelsens medlemmar finns bland undertecknarna har adressen missuppfattats som representativ för hela föreningen. ”Jag var nere i Danmark”, säger han, ”och jag såg i danska pressen rubriker i denna stil: Sveriges författarförening kommunistdirigerad. Styrelsens majoritet hyllar sovjetdiktaturen.” Detta framstår givetvis som oacceptabelt för Moberg.

Lika angeläget som det är att hävda den enskildes åsiktsfrihet är det att klargöra föreningens hållning. Och framför allt är det viktigt att klargöra vår förenings inställning till diktaturen som styrelseform. Detta inte minst med anledning av att sovjetiska ambassaden gjort påståtningar hos UD för att ställa in radioutsändningen av ett tal av Eyvind Johnson med anledning av Sovjets trettioårsjubileum, säger Moberg.

Det är det fria ordet och diktens frihet som är den här föreningens livsluft, hävdar han. Att tillsätta en kommitté med anledning av förtrycket i Franco-diktaturen, som Författarföreningen nyss gjort, är givetvis utmärkt. Men varför skall inte kommitténs verksamhet även gälla bekämpandet av andra diktatur-regimer? Detta är en inkonsekvens som kräver att styrelsen förklarar sig.

Udden i Moberg framställning var riktad mot styrelseledamoten Arnold Ljungdal och blottade de starka spänningar som fanns mellan två oförenliga inriktningar i Författarföreningen. Enligt Gehlin gav Mobergs inlägg upphov till en lång diskussion, i vilken bland andra Moa Martinson hävdade att Moberg själv hade visat intresse för en totalitär regim, under sin stipendievistelse i Travemünde 1935. Moberg var ju gäststipendiat i Tyskland några sommarveckor det året, som representant för Sveriges Författarförening. Han avbröt vistelsen i förtid och reste hem efter tre veckor. Hans rapporter till Författarföreningen innehöll några formuleringar som tydde på att han ”vacklade i sin hållning”, säger Gehlin, men att Moa Martinson försökte tillskriva Moberg ett intresse för nazityskland jämfört med Arnold Ljungdals intresse för Sovjet var ”givetvis barockt och kränkande”, skriver Gehlin.

Arnold Ljungdal svarar emellertid häpnadsväckande nog under mötet på Mobergs framställning angående Eyvind Johnsons radioframförande att styrelsen inte kan blanda sig i föreningsmedlemmarnas ”enskilda angelägenheter”. För Moberg kunde inte frågan om en svensk författares rätt att yttra sig betraktas som något annat än en angelägen fråga för Författarföreningen. Han kommenterar saken i tidningsartikeln ”Var står Sveriges författare”: ”Det ovärderliga utbytet av debatten [på mötet] är att vi nu vet att eftersom föreningens intresse inte räcker till för de egna medlemmarna kan det ju inte utsträckas till kollegorna i andra länder”.

Klyftan mellan dem som såg som sin plikt att lägga sig i och dem som ansåg sig ha goda skäl för att *inte* vilja göra det växte. Den svenska Författarföreningen yttrade sig nämligen inte med anledning av händelserna i Tjeckoslovakien i början av 1948. Regeringskrisen i februari innebar att kommunisterna ensamma kunde bilda regering. Utrikesministern och motståndaren till kommunisterna Jan Masaryk hittades död, systematisk terror mot oliktankande genomfördes och kommunisterna tog makten över polis, militär och förvaltning. Den så kallade Prag-kuppen var ett faktum. Det dröjde inte många dagar förrän Eyvind Johnson och Vilhelm Moberg efterlyste en tydlig reaktion från de svenska författarkollegorna.

Johnson var först ut med att efterlysa ett ställningstagande från Författarföreningens sida. Han skriver i en artikel i *Dagens Nyheter* om hur han och Johannes Edfeldt ringde runt till sina kollegor 1938 för att få namnunderskrifter för ett uttalande för Tjeckoslovakien. En del var alltför försiktiga och vågade eller ville inte vara med, men ett uttalande blev det till slut, ett öppet ställningstagande för det tjeckiska folket. Nu är det alltså dags igen. Men

styrelseledamöterna Arnold Ljungdal och Henry Peter Matthis svarar i en kommentar i *Dagens Nyheter* att föreningen inte kan "vara organ för politiska aktioner".

Moberg skriver i samma ärende några dagar senare i den nyss nämnda artikeln "Var står Sveriges författare?": "Att stå passiv när det gäller de egna livsangelägenheterna innebär en neutralitet till döds". Varför hörs ingen reaktion från föreningen, var finns lojaliteten med de tjeckiska författarna och kulturarbetarna, undrar han.

Han citerar Artur Lundkvist som enligt Moberg spred ett löjets skimmer över sig själv och bristen på ställningstagande mot diktaturerna när han försvarat sin underskrift på hälsningsadressen till Sovjet året innan genom att säga att han skrev under eftersom adressen ju inte innehöll något särskilt, "den var ju hållen i ganska allmänna fraser och innebär icke något politiskt ställningstagande".

Ett par dagar senare kan man se rubriken "Var står Vilhelm Moberg?" som svar på Mobergs artikel "Var står svenska författare?" i *Aftontidningen*. Tidningen kallar Moberg för en Bonniers "hovskald", för "kulturpolitiker" och "agitator" vars polemik handlar mindre om att värna diktens frihet än att försöka klämma åt Författarföreningens styrelse. Detta skriver signaturen J.R, dvs skribenten James Rössel, trots att Moberg som är ledamot i valnämnden helt öppet har föreslagit omval av styrelsen.

Emellertid skrev 126 svenska författare under ett protestupprop för Tjeckoslovakien, som Moberg av allt att döma hade formulerat. På Kungliga Biblioteket finns underlaget till uppropet bland hans efterlämnade manuskript, med korrigeringar med hans omiskännliga handstil. Den 19 mars 1948 publicerades uppropet i både *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*.

"Mot fascismens och nazismens våld stod de svenska författarna, med ytterst få undantag, fasta på det demokratiska rättssamhällets grund. Nu har våldet på nytt framträtt, denna gång från den kommunistiska diktaturen i öster, med samma strävanden till likriktning genom censur och utrensning av politiskt misshagliga författare, konstnärer och vetenskapsmän" heter det bland annat i uppropet.

Några dagar senare skriver Moberg i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* om den "sammandrabbning mellan andarna, emellan demokratiens anhängare och diktaturens" som den inhemska debatten nu utgörs av. Han ser en aggressiv och expansionistisk sovjetisk politik, och han talar om det uppvaknande inför "kommunistfaran" som äntligen skett. Han förfäras inför försöken, säger han, bland svenska kommunister att bagatellisera det som hänt i Prag.

Att tystnad någonsin skulle kunna främja freden avvisar han bestämt i artikeln "Hjälper det att tiga?", införd i *GHT* i april 1948. Ingen vill medverka till krigspsykos och utbrott av ett tredje världskrig. Men, skriver han, Hitler tågade inte in i Polen därför att han var upprörd av författarprotester. De flesta

författare teg, både i Sverige och på andra håll – ändå kom kriget. En författare önskar givetvis i första hand att få ägna sig åt sitt skapande i lugn och ro, ”fredad från alla slags störningar från omgivning och yttervärld”. Men att förhålla sig passiv när världen är orolig, det ”är en samvetets angelägenhet”. ”Hjälper det att tuga i dagens läge?” frågar han. ”Undertecknads svar är ett klart nej.”

I slutet av 1940-talet tedde sig det framväxande försvarssamarbetet med västländerna som en fungerande väg ut ur det som Moberg betraktade som den förmenta neutralitetens återvändsgränd. Men regeringen hade aldrig några tankar på att uppge alliansfriheten. Det förslag till skandinaviskt försvarssamarbete som växte fram och presenterades av Östen Undén 1948 blev aldrig realiserat. Förhandlingarna följde ett mönster som liknade det under åren 1938-1940, enligt Alf W. Johansson i boken *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, dvs. de nordiska regeringarna vill samarbeta – men bara på sina egna villkor. Och 1949 gick ju både Danmark och Norge in som medlemmar av den gemensamma försvarspakten Nato.

Tagge Erlander skriver i sina dagböcker att utrikesminister Östen Undén redan före Korea-konflikten markerat att Sverige inte hade något till övers för det kommunistiska systemet, men samtidigt inte heller reservationslöst slöt upp på den andra sidan. En fredlig värld var endast möjlig om ”staterna kunde skapa en samhällsordning som förenade demokrati, social rättvisa och välfärd”. Regeringens utrikespolitiska deklaration 1950 avvisade tanken på att Sverige skulle ingå i ett militärt stormaktsblock. Några förutsättningar att påverka maktbalansen existerar nämligen inte, inte heller har vi förutsättningar att fungera som brobyggare mellan stormakterna. Däremot finns ett värde i att Sverige successivt utformar en samhällstyp med både ekonomisk och politisk demokrati med verklig social rättvisa, heter det alltså i regeringens deklaration som Erlander citerar i dagboken.

Moberg är som vanligt snabbt framme och tar del i den samtidspolitiska debatten. Han fullkomligt slaktar regeringens deklaration: ”Den bild av det politiska världsläget som tecknas däri, skriver han i *Dagens Nyheter*, är absolut originell. Nästan varje mening rymmer en tankegång vars originalitet är lika obestridlig som beundransvärd. Ja, skriver han, deklarationen är så helt oberörd av den verklighet som avspeglar sig i uttalanden av ledande politiker och statsmän i andra länder att man kan tala om en verklig nyskapsel: den är helt och hållet opåverkad av de uppfattningar om världsläget som råder utanför Stockholm”.

Regeringen kallar Atlantpakten för ett militärt stormaktsblock, säger Moberg, och slår sarkastiskt fast att ”Undén är oförvillad av de propagandistiska dimridåerna kring demokratiernas allians. Undén har upptäckt att de allra flesta av dess medlemmar är stormakter, militära stormakter: Danmark, Norge, Holland, Belgien, Island, Portugal och Luxemburg. Det är en fruktansvärd grupp

av militaristiska stater, dessa, därtill kommer att nästan alla av dem blev överfallna av Hitler under andra världskriget och alltså frångick sin neutralitet. Efter den komprometterande kamp som dessa länder sålunda fick utkämpa för sin frihet och sin demokrati, kan de icke längre vara något lämpligt umgänge för det fredsälskande Sverige, vilket som bekant var neutralt och aldrig gjorde några eftergifter åt Hitler. Det är alltså uteslutet att vårt land skulle ingå i ett sådant militärt stormaktsblock som Atlantpakten, vari återfinnes dessa sju krigiska småstater, skriver han i artikeln ”Du gamla, du alliansfria...” i *Dagens Nyheter*.

Journalistiken var och förblev under hela livet ett naturligt forum för Moberg och hans skaparkraft. De olika roller han iklädde sig kolliderade ibland för dem som mötte honom och provocerade motståndarna. Men för honom själv var författaren en given röst i den offentliga samtidsdebatten. Men han fick förstås hård kritik för sina ställningstaganden. I artikeln ”Att lära av erfarenheten” i *Dagens Nyheter* i maj 1950 skriver han att han för hundrade gången fått höra att han ”leker politiker”. Strax därpå hävdade den socialdemokratiska *Aftontidningen* att Moberg inte vet vad han talar om när han yttrar sig i politiska sammanhang och befinner sig fjärran från den politiska verkligheten. Tidningen bemötte hans artikel med att sarkastiskt konstatera att den skattar hans prestationer inom samhällsdebatten mycket högt, men inte som politik – utan som skönlitteratur.

I juni 1950 gick Nordkorea in i Sydkorea. FN:s säkerhetsråd beslutade att betrakta konflikten som ett nordkoreanskt angrepp och lät FN-styrkor strida på Sydkoreas sida. Under senhösten gick Kina in i kriget. I början av 1951 avstod Sverige som enda västdemokrati från att delta i generalförsamlingens utpekande av Kina som angripare. Sverige lade ner sin röst, i linje med neutralitetspolitiken.

Moberg var bestört och han skämdes, å Sveriges vägnar. Han är som oftast kategorisk; det finns bara en enda lösning. Den andre januari 1950 skriver han i *DN*: ”Om i begreppet världskrig innefattas kamp emellan världsdelar, så började det tredje världskriget för en månad sedan. (...) Varje invånare i de återstående fria, folkstyrda staterna i Europa kan (...försöka) förmå sin regering att vara med om att bygga upp den gemenskap, det starka säkerhetssystem som kan avskräcka från angrepp. Ty endast genom ett upprättande av detta säkerhetssystem, bestående av alla demokratiska riken i vår världsdela, kan det tredje världskriget avvärjas”.

Och när Sverige har lagt ner sin röst i FN skriver han: ”Om det nu skall finnas någon verkligt realistisk och förnuftig mening i vår isolationistiska politik, så skall vi inte bara begära att få stå utanför kriget – vi skall också säga ifrån att vi fordrar att andra nationer skall utkämpa och vinna detta krig åt oss, att andra folk skall offra sina liv och blod för oss”.

Tage Erlander vittnar i sina dagböcker om hur självklar den svenska utrikespolitiska linjen var för honom och partiet. Den alliansfria linjen blev bara

mer given ju hårdare tonläget blev mellan öst och väst. Det låg i hela nationens intresse att bevara samlingen kring utrikespolitiken, skriver han. Han skriver i sin dagbok att förespråkarna för den tredje ståndpunkten var en heterogen grupp, som hade det gemensamt att de inte såg USA som frihetens enda värn. De var rädda för hatpropagandan mot öst som de menade skulle leda till en katastrofal block-mot-block-konflikt. För dem var svensk neutralitetspolitik positiv.¹ Han uttrycker stor förståelse för deras hållning.

Men Moberg kan inte se saken så. Han skriver i ”Vårt exempel inför världen” i *Dagens Nyheter*: ”År 1940 fanns som bekant en del personer i vårt land som rekommenderade en synnerligen mjuk och eftergiven attityd emot nazismen, vars slutliga seger de betraktade som given. En av de främsta företrädarna för denna kompromissanda var Sveriges nuvarande försvarsminister (dvs. Allan Vougt). Av någon anledning tycker han inte om att bli påmind om vad han skrev den gången. Men finns det egentligen någon principiell skillnad emellan hr Vougt's hållning mot Nazi-Tyskland 1940 och hr Undéns mot Kommunist-Kina tio år senare?”

Vi ser att han gång på gång återkommer i just *Dagens Nyheter's* spalter. Chefredaktören, statsvetaren Herbert Tingsten, var ju en av samtidens mest omstridda opinionsbildare, med en synnerligen stark ställning både genom sin position på den mest betydelsefulla tidningen, men också genom sitt stora kunnande och sin skicklighet i debatterna. Hans avsky för diktaturen som styrelseform fick honom att slå ner på alla former av tystnad kring eller förståelse för diktaturer och naturligtvis kom han att höra till de skarpaste motståndarna till den tredje ståndpunkten.

Tingsten hade i sitt vårtal i Uppsala 1948 också likställt kommunismen med nazismen. Bland annat sa han att: ”Det viktiga är att vi inte tror på den förvandling som de totalitära åskådningarna talar om. Vi tror inte på den romantiska dialektik enligt vilken friheten en gång skall bryta fram ur förtryck och underkastelse”.

Flera av anhängarna till den tredje ståndpunkten vägrade acceptera västförespråkarnas tvingande antagande om ett kommande världskrig. I stället satte de sin tilltro till en tredje möjlighet med fred och folkstyre i kontrast med den kapitalistiska amerikanska demokratin. Pessimismen i 40-talets litterära riktning inte att förglömma i det här sammanhanget, misstron mot förbrukade värdesystem och misstron mot de stora lösningarna; den var speciellt närvarande i exempelvis Karl Vennbergs skapande. Vennberg blev ju en av Tingstens skarpaste kritiker. Vennberg framhöll att Tingsten i sitt vårtal framträder med later av överdomare, han knäfaller inför en ny världsande. För Vennberg är framtiden oviss och kapitalets diktatur är inte bättre än statens.

Artur Lundkvist var en annan av de drivande förespråkarna för tredje

---

¹ Erlander, s 163.

ståndpunkten, och han var den som var mest östvänlig. Han propagerade för en syn på socialismen som en förutsättning för demokratin. Lundkvist hävdade att hela sanningen måste komma fram, om hur amerikanerna stöder imperialismen på många håll i världen.

Stig Ahlgren visade prov på mycket skarp formuleringskonst när han i *Vecko-Journalen* kallade tredje ståndpunkten för ”iskall fatalism och försätlig modlöshetspropaganda. Det är själarnas femtekolonn”. Just synen att tredje ståndpunktens defaitism spelade Sovjet i händerna är återkommande.

Fyra av Tingstens huvudledare i *DN* samlades och gavs ut som broschyr 1951. I samma veva gav tredje ståndpunktsförespråkarna ut en egen artikel-samling som broschyr, även den på Bonniers förlag. Det Tingsten ser i den andra sidans åsikter är flykttförsök, en strävan att komma bort från det svåra valet som plågar alla. ”Det är en verklighetsflykt som här försöks, förståelig därför att den framtvings av en spänning och en oro som vi alla delar, men förkastlig därför att den är en verklighetsflykt” (citrat ur ledare, 17/6 1951).

Tingsten framhöll att det finns mycket att kritisera inom det amerikanska livet, liksom Moberg gjorde senare, bland annat i det nya förordet till *Den okända släkten*, men viktigare är att där finns en strävan efter folkstyrelse, välstånd, social jämlikhet och medborgerlig frihet. Problemen är många, inte minst med orättvisor mot de färgade, men vi kan åtminstone tala öppet om dem. Tingsten skriver den artonde juni 1951: ”Den tredje ståndpunkten eller neutralismen får fritt framföras i Amerika och Europa – den är brottslig i Ryssland och andra diktaturer – därför är den tredje ståndpunkten en orimlighet”.

Tingstens tro på folkstyret innebar inte att han förnekade problemen som följer därmed; läser man hans ledarartiklar finner man att han återkommande diskuterar dem. Men han hade inget till övers för förtryck av människor med fel åsikt, ras eller religion. Hans försvar för demokratin byggde inte på en övertro på demokratin, utan på hans insikt om alternativens förfärlighet, skriver Per Ahlmark i samlingsvolymen *Tyranniet begär förtroende*. Det är människans värde som ytterst står på spel, hennes värde i sig själv får aldrig förnekas. Det är givet att Moberg kände en samhörighet med Tingsten i dessa frågor.

Å andra sidan kan man också, som Alf W Johansson gjort i *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, diskutera hur Tingsten genom sin unika position som ”tidsandans överstepräst” vakade över varje tendens till oordning i leden. Johansson menar att Tingstens hårda krav på ställningstagande gjorde honom själv skyldig till att verka för ”ideologisk enhetlighet”, ett slags ”stämplingsförfarande” där han tog sig rätten att sätta likhetstecken mellan kommunism och landsförräderi.

De som tagit ställning för västsidan skyldes för att vara upprustningsförespråkare och krigsivrare. Författarinnan Ann Margret Dahlquist-Ljungberg ifrågasatte Moberg i artikeln ”Prestige eller fredsarbete? Öppet brev till Vilhelm

Moberg”. Varför ägnar han sig inte åt att verka för fred i stället för att skriva artiklar om att Sverige borde gå med i Atlantpakten? I stället för att kritisera Sverige för den nedlagda rösten i FN, hade han, med sin position, kunnat verka i mänsklighetens tjänst, framhåller hon.

Moberg svarar henne i en lång och stort uppslagen artikel i *Morgon-Tidningen*: ”Vem våndas inte inför hotet av ett tredje världskrig? Det gör Du, det gör jag. [...] Jag har inte givit upp hoppet om att det kan avvärjas. Jag har sökt visa på en väg, som jag anser vara fredens.” Och den väg Moberg förespråkar, är en anslutning till de gemensamma värderingar och krafter som manifesterar sig genom Atlantpakten. ”Endast genom ett upprättande av detta säkerhetssystem, bestående av alla demokratiska riken i vår världsdal, kan det tredje världskriget undvikas”, skriver han kategoriskt. Krig kan bara stoppas genom att angriparen stoppas innan det är för sent.

Moberg svarar som vi ser Dahlquist-Ljungberg med en uppriktighet i tonen. Han redogör för sin hållning utan några omständliga tankegångar; i hans journalistik finns inte mycket av komplexa analyser. Hans resonemang är oftare handfasta och elementära och auktoritativt formulerade. Det är inte de djuplodande eller briljanta observationerna som är hans signum, nu lika lite som under beredskapsåren. Hans retorik har en annan ingång; han arbetar med enklare medel men även de är drabbande på sitt sätt. Känslan för rytm och variation är stark i hans språk, det ofta lekfullt eller humoristiskt tillspetsade i argumentationen och den känslolösa inlevelsen återkommer. Han målar upp tydliga hotbilder och tecknar bara en enda väg till vår gemensamma räddning; han skiljer sig på så vis inte från de andra debattörerna med samma grundinställning i frågan.

Till Dahlquist-Ljungberg åberopar han förstås även tryck- och yttrandefriheten i väst som ett avgörande argument för sin kritik av tredje ståndpunkten: ”Jag får inte komma in i Ryssland och se hur folk har det där. Men jag har varit ett par år i Förenta staterna och sett att det där finns mycket att anmärka på. Dock inte mer än att amerikanerna vågar visa upp det för världen. I USA utkommer också 12.000 tidningar som dagligen anmärker på de rådande förhållandena. Under Korea-krisen i december blev presidenten och regeringen varje dag utskällda av praktiskt taget alla dessa 12.000 tidningar. De 150 miljonerna amerikaner har fria språkrör, vari uttryckes alla åsikter. Men enligt språkrören för de 200 miljoner ryssarna har detta folk bara en enda åsikt: att regeringen är bra, att allting är bra, att det inte finns någonting i landet att anmärka på. Det är möjligt att det är så. Men jag föredrar ändå ordningen i Amerika”.

Moberg slår i artikeln fast att han inte tillhör något politiskt parti. ”Om det är någonting här i världen som jag ger fan uti, så är det våra politiska partiers prestige. Jag har ingenting till övers för vårt partikäbbel. Jag anser t ex att vår svenska höger är ett parti, som är alldeles onödigt: Det saknar numera existensberättigande. Men det hindrar inte att jag tycker att högerledaren bäst uttryckte

min egen åsikt i Kina-frågan i riksdagsdebatten nyligen”, säger han lite motsägelsefullt.

På tal om partipolitik, så är det mig veterligen enda gången som Moberg lånade ut sitt namn åt ett politiskt parti när han några år tidigare, 1947, ställde sig i talarstolen i Norrtälje i samband med Folkpartiets arrangemang under temat Frihetens dag. Jag hittade hans manus-utkast på Kungliga Biblioteket. 215 möten arrangerades landet runt. Både *Dagens Nyheter* och *Norrtälje Tidning* skildrar hur en Moberg i mycket god form lockade publiken till skratt när han talade om förordnings- och blankettsystemet, vilket vi kan se som ett förspel till hans underhållande skildring i *Det gamla riket*, där stackars Secretessius irrar omkring i en tröstlös vandring mellan olika myndigheter.

I Norrtälje säger Moberg bland annat att politiken är allas angelägenhet. ”När vi sysslar med den befattar vi oss med det som djupt angår oss själva. Det är ett allvarligt tidens tecken att självklara saker som dessa ska behöva sägas i det demokratiska Sverige. [...] Om den stora massan av folket blir politiskt indifferent och likgiltig, uppstår faror för demokratins bestånd. Politiskt likgiltigt folk faller ofta offer för diktatorer”, säger han.

Morgon-Tidningen Social-Demokraten kritiserade Moberg för att ha lånat ut sitt namn åt ett folkpartistiskt evenemang och försökte göra gällande att han och andra talare anpassat sig till riktlinjer som folkpartiet dragit upp. Detta dementerar Moberg i skarpa ordalag. Han är noggrann med att markera sin inställning till partimedlemskap: ”Själv tillhör jag inget politiskt parti, men jag ställer mig solidarisk med alla de krafter i landet som vill vara med om att försvara och bevara de fullständiga demokratiska fri- och rättigheter som svenskarna dyrt förvärvat under långvarig kamp och strävan.”

Även om Moberg här och andra gånger som vi vet ofta framhöll liberala idéer, så var han samtidigt djupt kritisk till företeelser som exploatering, miljöförstöring, materialism, underhållningsbranschen, urbanisering. Han framhöll oftare individens plikt att göra sig ansvarig för samhällsutvecklingen än individens rättigheter att ta tillvara fördelar i eget intresse. Och författarna, menade han, måste stå obundna. Deras uppgift är att kritisera de styrande.

Och det är slutligen alldeles klart att vi måste se Mobergs personliga lidelse för frihetsbegreppet framför oss. För honom fanns uteslutande två tolkningar av begreppet frihet, den västerländskt demokratiska eller den kommunistiska i öst. John Stuart Mill formulerade på 23 ord frihetsproblematikens kärna, skriver Moberg i tidningsartikeln ”Det sällsamma ordet”: Männkligheten vinner mera på att låta envar leva såsom synes honom bäst än att tvinga envar att leva såsom andra anse bäst”. För Moberg var kommunism och nazism två sidor av samma mynt när det handlar om synen på människan: i båda systemen är hon satsad egendom. Människans benägenhet till anpassning och passivitet utgör ett konstant hot mot det höga värde som han vill lyfta fram: Människans livsnödvändiga frihet från politiskt förtryck.

Vilhelm Mobergs största drama – kampen mot överheten

Av Johan Norberg

Det finns inget temperament i Sverige som är så omtalat som Vilhelm Mobergs. Det finns många berättelser, en del säkert överdrivna, några kanske påhittade, men de är många. Sten Stolpe förklarade vid ett tillfälle:

Vilhelm Moberg är den argaste författare vår litteratur någonsin ägt. Han är permanent rasande. Det finns få kolleger till honom, som icke i sina gömmor bevarar något dokument, där han försäkrar dem, att han för evig tid är deras pålitlige ovän ... Köper Moberg en gård, måste den ligga på en ö för undvikande av konflikter med grannarna.

Men jag har fått intrycket att det sällan rörde sig om någon slags instinktiv urilska. I stället var det ett temperament som bottnade i en känsla av att en oförrätt begåtts. En gång var hans granne elverket, som hade beslutat sig att dra ledningarna över hans tomt, utan att fråga honom. Han var ilsken och han bråkade, tills de gav med sig. Då svarade Moberg plötsligt: ”I så fall kan ni dra dem var som helst.”

Det viktiga för honom var principen – individens rätt – elledning hit eller dit gjorde inte så mycket. Jag tror att det är så vi bör förstå Mobergs omtalade temperament.

Dåvarande Dramatenchefen Erland Josephson har berättat om hur han refuserat Mobergs *Kvinnas man*, och då fick besök av den rasande författaren. Denne viftade med armarna i luften och anklagade Josephson för att vara korrumpad och vika ned sig för att ställa sig in hos överheten. Dramatenchefen uppgav att han trodde att han skulle få stryk, och sade då försiktigt: ”Jag tycker ju pjäsen är så djävla dålig.”

Återigen går mönstret igen. Moberg lugnade ned sig, och konstaterade: ”Jaha... det är ju ett skäl. Det är en godtagbar motivering.” Han tackade för beskedet och gick.

Det var en rättskänsla som gjorde att Vilhelm Moberg så ofta laddade även små frågor med stor betydelse. Vissa skulle kalla det rättshaveri. Socialdemokratiska *Morgon-Tidningen*, som tyckte att Moberg ”borde skriva dramatik – inte göra dramatik”, talade om det som någon slags ”Bondska processlystnad”.

Det kanske inte är så fel tänkt. Låt oss i korthet recapitulera denna processlystnad, detta engagemang, för att sedan återkomma till frågan om den bondska bakgrunden.

Den stora väckarklockan för Vilhelm Moberg var det andra världskriget. De totalitära staternas hot mot friheten gjorde att han fick upp ögonen för de stora värden som fanns i den västerländska demokratin. Tidigare hade han varit pacifist, men nu insåg han hur viktigt det var att stå det onda emot, både ideologiskt och militärt. Han uppmanade till försvarsvilja och vände sig i föredrag och artiklar emot den svenska regeringens eftergifter mot nazi-Tyskland. I den inspirerande frihetsromanen *Rid i natt!* skildrade han 1600-talsbonden Ragnar Svedje som vägrar offra sin frihet och egendom för den tyske adelsmannen von Klewen. Ingen kunde ta miste på symboliken.

Framför allt förskräcktes Moberg av att den svenska tryckfriheten inskränktes av hänsyn till Hitler. Politikernas avsikt var att rädda Sverige från att dras in i kriget. Men vad ska vi försvara oss för om vi redan på förhand ger bort all vår frihet? replikerade han.

Kriget tog slut och Moberg tyckte sig höra ljudet av kappor som vändes i vinden. De som hade bockat söderut började nu omedelbart bocka mot öst. Genom Stalins ökade makt kvarstod det totalitära hotet. Moberg menade att kommunismen var nazismens ”andlige tvillingbror” och argumenterade för att Sverige borde ansluta sig till NATO för att stå det onda emot. Han menade att neutralitet mellan frihet och förtryck, demokrati och diktatur, var ett svek mot alla mänskliga värden. Han kritiserade den svenska regeringen för undfallenhet mot diktaturen i öster, och inte minst riktade han sig emot sina författarkolleger, som i hög utsträckning såg Sovjetunionen som ett föredöme.

När 31 ledande svenska författare hyllade Sovjet på 30-årsdagen av revolutionen påpekade Moberg att författarna inte med ett enda ord fördömde diktatur, massmord och åsiktsförtryck. Däremot hyllade de Sovjetunionens kulturella framsteg, bl.a. den minskande analfabetismen. Men vad har man för glädje av att kunna läsa, om man inte själv får välja vad man vill läsa? frågade en upprörd Moberg.

Enligt den totalitära ideologin – den nazistiska och den kommunistiska – är vi människor statens egendom, och i egenskap av statsägda varor uppnår och åtnjuter vi den sanna friheten. Vår uppgift i totalstaten är i första hand att vara medborgare och nyttiga och effektiva delar av ett kollektiv.

Men för min del ansluter jag mig till den äldre och ursprungliga tolkningen av innehållet i ordet frihet. Jag ansluter mig till dem som menar att vi människor icke är skapade till att vara objekt för statsnyttan. Ingenting kan rubba mig ur den övertygelsen och tron, att vårt liv är helt vårt eget – att människolivet från vaggan till graven är ett mål i sig självt.

Denna kamp mot totalitarismen fick Moberg att fundera djupare kring vad det är för frihetliga och demokratiska värden som måste försvaras, och han klagade över att många tycks ha glömt bort vad frihet egentligen betydde. När författare ombads att definiera friheten fick han inget klart besked, i stället erbjöd de bara ”halsbrytande allegorier, man berättade sagor, man talade om andra ting”. I värsta fall talade de om friheten som en känsla av välbehag, att slippa bekymmer, att bli omhändertagen. Det spelade de totalitära krafterna i händerna, när de sade att det behövdes en väldig stat för att styra människor till lyckoriket. Moberg protesterade:

För min del skulle jag vilja ge åt individen större ansvar, individen skulle fostras och utvecklas till en medborgare, som i livskampen svarade för sig själv. Men staten vill befria människan från självansvaret i stället för att utveckla hennes förmåga att uppbära det. Staten vill omhändertaga allt. Den abstraktion, som vi benämner staten, är en hycklande, omoralisk och förljugen institution.

Och som han tillade att staten saknar ”känsla för lyrik”.

Moberg definierade friheten som rätten att få vara fri att agera som man vill, så länge man inte kränker andras lika frihet. Individen har rätt att gå sin egen väg, oavsett vad kollektivet anser. Moberg använde detta frihetsbegrepp för att rikta blicken mot den svenska statsapparaten. Bland annat vände han sig mot åsiktsregistreringen, även av kommunister, för som han uttryckte det, en av skillnaderna mellan kommunister och demokrater var att de senare ger åsiktsfrihet även till sina motståndare.

Det statliga TV- och radiomonopolet var en annan av Mobergs måltavlor. Han hade sett hur myndigheterna inte alltid var att lita på och menade att monopolet gav dem en farligt privilegierad position i medielandskapet. Med likartade argument riktade han sig mot statskyrkan. Sverige kan inte tro på Gud och ska inte gynna någon trosriktning framför någon annan.

Om man tog de västerländska, demokratiska principerna på allvar var det omöjligt att förespråka monarki, hävdade Moberg. Att låta positionen som statschef tillsättas genom avel i stället för val och att skydda kungen från åtal bröt mot likheten inför lagen. Alla svenskar måste formellt sett ha samma chans att nå den högsta positionen i landet. Han irriterade sig särskilt på att de flesta förnuftsmässigt höll med honom om att republik och tydlig maktindelning vore bäst, men att de sedan ansträngde sig för att komma ifrån sina egna slutsatser med slappa känslorargument.

Rättsröteskandalerna ska läsas utifrån detta perspektiv. Det är lätt att man fastnar i enskildheter kring Kejse, Haijby och de andra, men det är fortfarande

lite oklart vad som hände i de olika affärerna, och Dan Korn visade nyligen med boken *Kejne: verkligheten bakom 1950-talets rättsröteaffärer* att många av de teorier Moberg hade – och som många inklusive undertecknad har trott på – inte stämde med vad vi nu vet. Och för att förstå Mobergs engagemang är det inte enskildheterna och teorierna som är det viktiga, utan utifrån vilka principiella utgångspunkter han gav sig in i striderna.

Det vet vi mycket väl. Han menade att den svenska staten hade vuxit sig så stor och att vänskapskorruptionen i politik och myndigheter var så utbredd att det förelåg ett hot mot individens okränkbarhet. I det Sverige som byggdes under efterkrigstiden hade medborgare en stark ställning bara om de tillhörde en väl förankrad organisation, men det riskerade göra att individen ”organiseras ihjäl” och då var Moberg tvungen att agera som de utsatta individernas ombud:

Frihetens spång i det svenska reglerings- och dirigeringsamhället krymper under våra fötter och blir allt smalare. Vår tids stora problem, som vi varje dag rent konkret och påtagligt upplever, det är motsättningen emellan medborgaren och samhället, emellan individen och kollektivet, mellan organisationerna och de oorganiserade, kampen mellan människan och hennes egna skapelser. På varje område i vår dagliga tillvaro möter vi någonstades statens tentakler, ett smygande inflytande, en mer eller mindre märkbar kontroll över våra handlingar. Staten försöker få oss under sitt välde – liksom Amman sätter tvångströjan på Ryttmästaren i slutscenen i Strindbergs *Fadren*.

Men det är efter en sådan hastig sammanfattning som vi plötsligt känner igen oss, inte sant? Det är nu vi måste hejda oss och ställa oss frågan om vi inte har sett spår till detta engagemang för individens rätt långt tidigare, långt innan Moberg började debattera och föreläsa och skriva artiklar. I hans skönlitterära produktion vimlar det av hänvisningar till individer som går sin egen väg, för att de inte kan acceptera den offentliga lögnen eller det kollektiva trycket.

I romanen *A P Rosell, bankdirektör* från 1932 talar Rosell besviket om barndomskamraten som inte kan acceptera att ljuga för det större goda: ”Han förmådde inte bortarbeta bondeegoismen... Sådana människor ... kan inte göra några offer för de framtida idealen. Trångbröstade individualister.”

I *Mans kvinna* året efter tänker Håkan:

Är han inte av de frias släkt? ...En man lämnar byns hägnade och trånga liv för att bli skogsgångare. Därför att han icke tål tvånget från de många,

därför att han inte godtagit deras sed och nedärvda sätt att leva, därför att han inte vill lyda besluten från de mångas stämma.

Sådana män har det funnits förr, en och annan sådan man föds det i alla tider.

Och i *Soldat med brutet gevär 1944* läxar Redaktör Fläderbaum upp Valter Sträng:

– Du fattar inte socialismens krav på lojalitet och solidaritet: Att den enskildes frihet måste begränsas för att garantera friheten åt den stora massan!

– Men om alla enskilda personers frihet begränsas, hur kan då den stora massan vara fri? Den består ju av alla de enskilda.

– Du borde bli bondadvokat.

Trots det *Morgon-Tidningen* påstod finns det ingen skarp gräns mellan att skriva dramatik och att göra dramatik. Litteraturen kan hämta motiv ur verkligheten och den kan i sin tur belysa den och inspirera den. Moberg konstaterade en gång att ”dikt ju bara är den klarare sanning som man ljuger sig fram till när man berättar”.

Hans skönlitterära teman går igen väldigt tydligt i hans lilla beredskapsskrift *Svensk strävan* från 1941, som talar om hur svensken har formats av landskapens utmaningar och skogens sus. Enligt Moberg har vi det klimat som tvingar fram den inre kraften och sporrar till idoghet. Den glesa befolkningen gjorde att svensken inte kunde räkna med andras bistånd, utan hjälpte sig själv. Så skapas självständighet och frihetstörst. Det är detta arbetande och sträv-samma folket, främst bönderna, som i Sverige aldrig slavats under feodalismens ok, inte kungen och adeln, som är våra verkliga anfäder.

Det är precis utifrån detta perspektiv han långt senare kom att skriva *Min svenska historia*, en historia som för Moberg drevs fram av strid och kamp, mellan överhet och folk. En svensk historia som börjar med de tiotusentals svenskar som levde som trälars i det tidiga 1000-talets Sverige. I en mer lekfull passage berättar han om en av våra tidigaste myter: att alla medborgare i det uråldriga Svitjod som hade en näsa av denna anledning betalade en nässkatt till kung Oden.

Striden mellan makten och människorna har pågått i alla tider. Under vissa perioder har folket fått eller tagit sig frihet, och då har marken uppodlats, naturtillgångar tagits i bruk och maskinerna börjat snurra. Men under perioder har maktthavare och staten fått överhanden och då har folket fått lida av olönade

dagsverken och grymma krig. Makten skapar inget själv, utan är rent parasitär, den lever på folkets arbete, lägger hinder och problem i svenskarnas väg. Ofta utsätter den medborgarna för förtryck.

I en mening är det en paradoxal syn: Sverige har både de mest frihetskörande bondeättlingarna, men också en skamlös överhet. Under kriget ville Moberg uppamma försvarsvilja och nationell stolthet, varför det blev naturligt att ta fasta på det goda och viktiga i Sverige. Efter kriget ville han i stället egga förändringsviljan och samhällskritiken, varför det blev intressantare att peka på det negativa. Under längre perioder utomlands fick han också ny distans till Sverige, inte minst när han kände sig motarbetad och sviken av sitt hemland och sin hembygd.

Sverige höll på att gå in i en ny period av överhetsstyre. Utrymmet för frihet minskade när staten bredde ut sina tentakler och individen riskerade att organiseras ihjäl. I artikeln ”Den svenska frihetens smala spång” 1947 hävdade Moberg att Sverige delats upp i två grupper, de kontrollerade och de kontrollerande. De förra var det arbetande folket i jordbruk, industri och handel som skapade välstånd och utveckling för hela landet, men vars arbete hindrades och försvårades av byråkrater och kontrollerare. Dessa genomför inget självständigt produktivt arbete, utan de ”reglerar och dirigerar och ordinerar och förständigar och ålägger och förelägger och föreskriver och fastställer och reglerar återigen”.

De kontrollerande satte friheten i fara och hotade även ekonomin, då allt färre skulle försörja allt fler, begränsade av allt fler regleringar och förbud. Det är den uråldriga striden mellan herrarna och folket som Moberg återigen såg omkring sig. Än en gång stod fogdarna mot bönderna. Moberg påpekade med cynisk förtjusning att Gunnar Sträng beundrade Gustav Vasa.

Denna paradoxala syn på Sverige ställs på sin spets i Utvandrareposets fyra romaner (1949-1959). Gruppen av emigranter, med Karl-Oskar i spetsen, utgör exempel på Mobergs ideala svenskhet. De är fyllda av energi, rättvisepatos, livslust och kärlek – men det får dem bara att längta bort från Sverige.

När briggen Charlotta lämnar Karlshamn en disig aprildag samlas en rad utvandrare i aktern för att se sitt hemland en sista gång. Det är den typ av scen som är gjord för nostalgi och vemod, men Mobergs utvandrare tänker bara på vad de kommer att slippa: Det slöa herrskapet, de tunga skatterna, den snorkiga prästen, den moraliserande, kvävande hembygden.

Emigrantromanerna hör till den svenska litteraturens största klassiker, ibland har de kallats ett nationalepos. Men i så fall är det ett nationalepos som handlar om att hemlandet är så ogästvänligt att man måste korsa världshaven för att få utrymme att växa:

För dem började livet på nytt: De fick förlita sig helt på sig själva och fritt bruka sina krafter. De bröt gamla sedvänjors makt, utträttade sina egna angelägenheter på sitt eget sätt och lydde inte någon annan vilja än sin egen. Här överläts det åt dem själva att skaffa en styrelse: I vildmarken njöt de helt sin olydnads nya frihet.

Och här kände ingen klasser eller stånd, här ägde ingen ärvda företräden eller rättigheter, ingen var genom födseln överlägsen eller underlägsen. Var och en värderades efter sin förmåga och mättes med duglighetens måttstock. Om en man var överlägsen eller underlägsen avgjordes av vad han kunde uträtta. Nybyggarnas skogar uppammade självtilliten och fostrade fria män.

Här finns en begynnande spricka i Mobergs Sverigebild. Svenskarna är fortfarande fantastiska, men Sverige är ”ett gammalt och efterblivet land med orättvisa lagar, skrivna av herrarna för det simpla folket”. För att emigranterna ska komma till sin rätt måste de till Amerika och där återskapa något av det som gått förlorat i den gamla världen. Det är inte bara astrakanen som omplanteras i ny jord. I Amerika återfinns det utrymme och den distans till makten som lade grunden till den svenska strävan. Moberg kände detsamma under sin tid i USA, och deklarerade att han hade önskat att han fötts i Kalifornien och hade fått leva sitt liv där

Jens Liljestrand har skrivit en alldeles lysande avhandling om utvandrareposet som jag gärna rekommenderar, *Mobergland*. Där skriver han att man kan tolka det som en kalla krigs-roman – frihetens Amerika och det förtryckande Europa blir i den läsningen en metafor för kampen mellan västvärlden och Sovjetimperiet. Det är en tänkbar läsning och Liljestrand visar att det finns sådana bottnar. Men jag skulle ändå vilja vända på det en smula: Jag tror inte att Moberg läser in det kalla kriget i 1800-talets svenska konflikt mellan överhet och undersåtar, jag tror att Moberg läser in 1800-talets – och för den delen 17-, 16-, 15-, och 1400-talets – svenska konflikt mellan överhet och undersåtar i det kalla kriget och andra moderna konflikter. Det är med ett historiskt och lokalt förankrat frihetsbegrepp han läser den moderna världen.

Och därmed är cirkeln sluten.

Och den sluts just här, i Småland, i Moshultamåla. För det var här, i dessa skogar som Moberg fostrades, och han skriver själv i *Berättelser ur min levnad* att han som barn fostrades av skogarna, till att förstå att det naturliga var att råda sig själv, att det är så allting börjar och att allt annat var artificiellt, utanpåverk, som man inte behöver ställa upp på, som man måste bekämpa:

I ingens åsyn fick jag bete mig som jag ville, jag kunde ropa och skrika så högt som helst, kunde lägga mig på mossan och sparka och slå kullerbyttor, det var ingen som brydde sig om det. Vad jag än hittade på så blev jag inte tillrättavisad. Jag hade bara träd och buskar omkring mig och de bannade mig inte hur galet jag än bar mig åt; jag hörde bara furors och granars milda sus över mitt huvud och det lät som en smekning.

Det kändes som om de höga träden beskyddade mig och försvarade min rätt att råda mig själv och bete mig som det föll mig in. Hemma och i skolan fanns det alltid något som kallades gott och dåligt uppförande men det förekom ingenstädes i skogsmarkerna. Barnets vaknande frihetsbehov fick utlopp under ett liv i skogens närhet, ett behov som kändes allt mer pockande ju äldre jag blev.

Skönlitterär samhällskritik hos Vilhelm Moberg

Av Ingrid Nettervik

Samhällskritikern Vilhelm Moberg, när man hör den benämningen, vad tänker man då på i första hand? Rättsrötedebatten på 1950-talet kanske eller de arga protesterna mot den svenska regeringens agerande under andra världskriget. Många gör kanske det, men i själva verket var Moberg ute mycket tidigare än på 40- och 50-talet med sin skarpa kritik av sådant i samhället som han ogillade. Jag ska inte gå in på hans raljerande framställning av den militära disciplinen i den tidiga boken *I vapenrock och linnekläder* (1921). Inte heller tänker jag ta upp vilka uttryck hans ogillande av regeringens eftergifter mot de tyska påtryckningarna tog sig i den historiska och allegoriska romanen *Rid i natt!* (1941). Utan jag tänker framför allt ägna mig åt sådant som har med överhetens förtryck av den lilla människan att göra. Ett tidigt exempel är den lite förbisedda romanen *A. P. Rosell – bankdirektör* (1932), som har en föregångare i några tidiga pjäser, bland annat lustspelet *Kassabrist* (1926), vars framgångar gav Moberg de ekonomiska resurserna att kunna skriva klart romanen *Raskens – en soldatfamiljs historia* (1927).

Kassabrist handlar om hur några kassörer planerar att dölja förskingring genom att bilda en kassörernas återförsäkringskassa. Ur denna ska man inför en revision tillfälligt kunna låna det belopp man förskingrat. Det verkar i början av pjäsen som om den kassör som är en av huvudpersonerna hör till förskingrarna, men det visar sig efter hand att han är den hederligaste av dem alla. Han är hjärnan bakom avslöjandet av bedrägerierna. Den stora skurken är direktören för firman där den hederlige kassören arbetar. Slutet är lyckligt med ett romantiskt skimmer över det par som till sist faller i varandras armar.

Förskingring är ett centralt inslag även i *A. P. Rosell – bankdirektör*. Det handlar här inte om komiska förvecklingar utan om allvarliga moraliska problem. Romanen visar att Moberg erövrat ett nytt område, att han kan skriva annat än bondeepik. Själv kallar han i ett brev boken för ”min stora samhällsroman”. Den är ett av de tidigaste uttrycken för Mobergs misstänksamhet mot myndighetspersoner (om vi undantar hans revolt mot lärarinnan Maja Johansson som gav honom det sänkta sedebetyget, men där handlade det nog mer om pojkstreck).

Vilhelm Moberg tjänstgjorde från 1922 fram till 1927 som lokalredaktör för *Nya Växjöbladet* i Alvesta, en halvtidstjänst som gav honom en mycket knapp inkomst. Han drygade ut den med att skriva berättelser som han skickade till olika tidskrifter. Tre kronor var ett vanligt arvode för en sådan berättelse (i ett fall fick han i stället för pengar Saxons porträtt). Romanens berättarröst, journalisten Valfrid Sterner, delar många av sin författares yrkeserfarenheter. Han är Länstidningens platsombud och korrespondent i Allmänninge (Alvesta),

som ligger vid sjön Klaren (Salen) och har en viktig järnvägsstation. Läns-tidningen ges ut i residensstaden Medelstad (Växjö). Alvestaborna hade inga problem med att identifiera romanens samhälle, och de ska inte ha varit särskilt förtjusta.

Allmänningens store man är A. P. Rosell. Tre stora bokstäver A P R lyser på anslagstavlan som Valfrid Sterner betraktar i inledningskapitlet. Så är han också trefaldig direktör: för sparbanken, för tegelbruket och för järnbolaget. Det ska bli revision i sparbanken och en av revisorerna är Rosells fiende. Han kommer inte som tidigare revisorer att nöja sig med att få omtalat för sig att statsobligationerna på 120 000 ligger i kassaskåpet. Han kommer att kräva att få se dem. Men där ligger de inte. Rosell har använt dem för att täcka privata fel-spekulationer.

Rosell har som förebild Alvestas store man direktör August Hall, bankdirektör, ägare till ett tegelbruk och en järnaffär. Liksom Rosell innehade han alla tänkbara kommunala uppdrag och var den som hade drivit fram att Alvesta upphöjdes till municipalsamhälle. Rosell beskrivs som den som hade byggt upp Allmänninge. En viktig skillnad är att Hall hade ett fläckfritt rykte. Han var ingen förskingrare. 1924 hade det emellertid uppdragats att chefen för Systembolaget i Växjö hade förskingrat pengar och länge undgått upptäckt genom att vid revision av den ena kassan låna ur den andra (kan ha gett Moberg idén till intrigen i *Kassabrist*). Svindlande bankdirektörer fanns det dessutom vid den här tiden gott om på annat håll i landet, bland annat vid Allmänna Sparbanken i Stockholm, avslöjad 1929, det år Moberg med sin familj flyttade till huvudstaden. Spararna, mest småfolk och arbetare, drabbades hårt, och andra sparbanker drogs med i fallet. I Vimmerby fanns det en bankdirektör Berglund som avslöjades som förskingrare, och han ägde ett tegelbruk. Noteras kan också att Kreugerkraschen inträffade i mars 1932. Romanen kom ut på hösten detta år.

Förskingring är för övrigt ett av romanens huvudmotiv. Det är inte bara bankdirektör Rosell som förskingrar pengar. Sterner, som fått förtroendet att samla in pengar till en hedersgåva åt Rosell på 50-årsdagen, är i ständigt behov av pengar. Han har fem barn, och den magra journalistlönen ger honom inte tillräckligt för att mätta och klä en stor barnaskara. Frestelsen blir honom övermäktig när han inser att han faktiskt skulle kunna "låna" av de pengar han har i fickan som resultat av insamlingen. Att Sterner sedan, svag som han är, under rusets inflytande faller för ännu en frestelse och låter merparten av pengarna "förvaltas" av den fagra skådespelerskan Tonsard är en annan sak. Hon sticker förstås med pengarna, och hur ska Sterner klara sig ur den knipan? Pengarna måste ju redovisas. Han har inte som Rosell vänner som kan träda in och täcka bristen. Han, förskingraren i liten skala, tvingas gå till storförskingraren Rosell och förödmjuka sig, be att få låna för att kunna redovisa pengarna för sina uppdragsgivare.

Sterner kan inte veta något om den förskingring som Rosell har gjort sig skyldig till. Det hade han i så fall kunna utnyttja. Rosells falsarier är en väl

förborgad hemlighet. Det är bara de fyra hjälpande vännerna som känner till den. Själva poängen med att vännerna ska hjälpa till att täcka bristen är att ingenting får läcka ut. Om fler hade fått veta att Rosell var ohederlig hade det kunnat skada Allmänninge och rasera allt det som Rosell byggt upp, vilket i sin tur hade skadat vännerna.

Budskapet är tydligt. Vad Moberg vill säga är att de stora skurkarna finns bland samhällets makthavare, och de klarar sig i regel, medan den lille mannen (Valfrid Sterner) måste krypa till korset. Temat finns även i skådespelet *Domaren* (1957), men det återkommer jag till. Det finns mer att säga om *A. P. Rosell – bankdirektör*.

Det var inte bara detta att skildra bedragare och hur de kunde klara sig ur sin knipa som Moberg var ute efter att beskriva. Han ville också visa hur den lilla människan drabbades. Ett tragiskt öde gäller den ensamstående modern Vendla Danielsson. Sterner är närvarande vid den rättegång när hon tilldöms ett underhåll av fadern till barnet. Detta beskrivs redan i romanens andra kapitel. Berättelsen om hur Vendla försöker försörja sig och barnet är en av romanens huvudtrådar. Det tragiska är att när Rosell tvingar till sig 30 000 var av sina fyra vänner, så drabbar detta även Vendla. Byggmästare Axlund tvingas avskeda arbetare för att kunna skrapa ihop pengarna. En av de avskedade är pappan till Vendlas barn, och nu kan han inte betala underhållet. En annan av vännerna är Vendlas hyresvärd, och han kan inte längre acceptera att hon ligger efter med hyran. Symaskinen Vendla köpt på avbetalning för att kunna tjäna lite pengar på sömnad tvingas hon lämna tillbaka. Hon ser till sist ingen annan utväg än att ta livet av sig och sin lille pojke. Hon hittas flytande i Allmänningeviken med barnet fastbundet vid kroppen. En skarp kontrast till hennes olycka är det panegyriska hyllningstalet till A. P. Rosell som framförs vid 50-årshyllningen.

Ironi är ett av de berättargrepp Moberg använder sig av. Byggmästare Axlund är inte särskilt villig att lämna ifrån sig 30 000 till Rosell. Han hade tänkt utvidga sin verksamhet. Bankdirektören bjuder ut vännen på en fisketur för att försöka övertala honom:

- De är då ena otäcka rovfiskar! säger Rosell – han betraktar gäddan med ogillande blick. Han ogillar alla rovdjur.
- De gapar brett när de är hungriga.
- Men det är synd om småfisken när en sådan best är ute och jagar, säger Rosell varmhjärtat.
- Det är naturens ordning att småfisken ska föda de stora, förklarar byggmästaren och bereder sig att döda bytet.
- Men naturens ordning är nästan alltid osympatisk inskjuter direktör Cheviot ivrigt. Naturen känner intet medlidande med den svage. Dess ordning är en lägre ordning, som vi människor måste övervinna. (s. 265)

Föga anar Rosell att det är sig själv han beskriver, men det inser läsaren. Rosell är gäddan som slukar småfisken. Och här rör det sig om en annan sorts gädda än den Sigfrid förgäves försöker fånga i romanen *Din stund på jorden*. Man får sedan också veta att Rosell är med i djurskyddsföreningen, att han ömmar mycket för djur och arbetar för humanare slaktmetoder. Vid fiske är det honom motbjudande att döda fångsten.

Axlund ser undrande på Rosell och tänker att han inte kan vara någon förhärdad och oförbätterlig storförsnillare. ”A. P. Rosell är en djupt känslig människa med ett varmt hjärta”, tänker han, ”som rymmer medlidande med minsta varelse på jorden, med minsta fiskyngel i vattnet. Han är ju en försynt, blid och human man. Hos honom finns säkert stora möjligheter för en luttring.”

Namnet Cheviot kräver en förklaring. Ett intressant motsatspar i romanen är barndomsvännerna Anders Petter Rosell och Johan Magnusson. De kom från samma by och gick i samma skola. Deras lärare hade vid ett tillfälle sagt: Du Anders Petter är som Cheviot och du Johan som Mollskinn, och de namnen följde dem i livet. Johan är specerihandlare och hederligheten själv. Han upp-dagar dessutom att vännen Cheviot försringrat i ännu ett fall. Han kan till en början omöjligen tänka sig att ge honom de 30 000 han begär, men efter nattliga vändor inser han att för att rädda samhället från katastrof är han tvungen att skrapa fram pengarna.

A. P. Rosell – bankdirektör avslöjar samhället som uppbyggt på lögn och bedrägeri. Den offentliga moralen och samhällets väl ställs i skärande kontrast till hur den lilla människan drabbas. I ett brev till förlaget beskriver Moberg romanen som ”en satirisk samhällsskildring i vilken jag tagit till min uppgift att bevisa, att hedern numera är samhällsskadlig”. Makt korrupperar, menar Moberg, överhet och myndigheter måste övervakas och kritiseras och förtryck och övervåld ständigt bekämpas och avslöjas. Moberg vill vara ”ett salt i samhällskroppen, ett hälsosamt svidande salt som skall bevara samhället från den andliga förruttnelsen”. Och ”i sin egenskap av oppositionsman måste diktaren vara en av dem som övervakar överheten”. Detta skriver han i essän ”Diktaren och samhället” i Sveriges Författarförenings Kalender *Vintergatan* 1950.

Sterner kan ses som skräckbilden av den korruperade opinionen; pressen är inte fri utan kryper för de mäktiga. Sterner är en utsvulten byracka som morrar utan att våga bita. Men han tar en gruvlig hämnd. Doris Rosell önskar inget högre än att bli mamma. Läsaren förstår att felet ligger hos bankdirektören, som vägrar att testa sin fertilitet. Under en välgörenhetsbasar är fru Rosell förklädd till zigenerska. Sterner går in för att bli spådd och det slutar med en herdestund mellan dem båda. Romanens sista sida utgörs av en födelseannons. Doris och A. P. Rosell har äntligen fått sin efterlängttade son. Fru Rosell, läsaren och sannolikt Valfrid Sterner vet vem fadern är.

Ett välkänt faktum är att Vilhelm Moberg var republikan. Det finns ingenting i *A. P. Rosell – bankdirektör* som berör den frågan. Men i den sam-

hällssatiriska romanen *Det gamla riket* (1953) är Mobergs inställning till kungakronan ett centralt inslag. Handlingen utspelar sig i Idyllien. Dit reser notarien Per Urban Secretessius på ett stipendium för att göra ”jämförande studier av det idylliska rättsväsendet och närliggande områden”. Jagberättaren är en naivt troskyldig iakttagare, liten till växten och liten i anden. Storögt betraktar han det som möter honom i landet Idyllien, ett land där det är olagligt att tilltala vaktmästare i tjänsteutövning. Genom att hans farbror justitierådet Herman Secretessius (som av en händelse är ordförande i stipendienämnden), skrivit ett rekommendationsbrev får vår huvudperson bo gratis hos den inflytelserike doktor Ciceronius. Genom honom får han viktig kunskap om förhållandena i Idyllien, och till sist avslöjar Ciceronius till och med den stora hemligheten för sin unge gäst, den som till inget pris får nå ut till folket (jfr A. P. Rosell).

Det visar sig att Ciceronius namn blir ett ”sesam öppna dig” varje gång Per Urban hamnar i något trångmål. Fast han till exempel befunnit sig på offentligt toalett efter klockslaget tolv på natten, vilket var i lag förbjudet, slipper han spärras in när han nämner vem han bor hos. Byråkratin i Idyllien är en parodisk beskrivning av förhållandena i vårt eget land. En förebild finns hos Strindberg, som Moberg beundrade, i *Röda* rummet och beskrivningen av Ämbetsverket för utbetalningen av tjänstemännens löner. När Per Urban vill besöka ”Riksbyrån för Brottsligheten” skickas han till ”Formulärbyrån”. Därifrån skickas han till ”Blankettverket” där han skulle få en blankett för att kunna ansöka om det formulär som han måste fylla i för att kunna begära företräde för chefen för ”Riksbyrån för Brottsligheten”. Han tvingas sedan vidare till ”Identifieringsbyrån” för att kunna få tillstånd att få den blankett där han ska ansöka om det formulär som han måste fylla i med begäran om företräde hos chefen för Riksbyrån för Brottsligheten. Adressen till Identifieringsbyrån kan han få på ”Informationsbyrån” och så vidare. Det är när han med turnumret 192 står i kön för att få intyget att få tillstånd att ansöka om ansökningstillstånd som han dristar sig att tilltala en vaktmästare. Förstår ni hur roligt Moberg måste ha haft när han hittade på detta! Ett citat:

Jag lade med tillfredsställelse märke till att vaktmästarna på Identifieringsbyrån, liksom på Formulärbyrån, Blankettverket och Informationsbyrån, iakttog den värdighet i uppträdandet, som krävs för att hävda myndigheternas auktoritet. Även lägre tjänstemän i Idyllien upprätthöll det av tjänsteställningen betingade avståndet till medborgarna som de betjänade.

Men nu var det inte bara byråkratin Moberg var ute efter att häckla utan framför allt monarkin. Sedan urminnes tider har Idyllien varit ett kungadöme. Den nuvarande regenten Alexander VI har regerat längre än någon nu levande monark i Europa. Det finns cirka 250 000 lagar i landet. Dessas efterlevnad

övervakas av 2 750 000 ämbetsmän, vilket innebär att var tredje invånare av mankön är ämbetsman. Den främste ämbetsmannen av dem alla är Storkanslern. Därefter i rang kommer Lillkanslern. Till deras uppgift hör framför allt att bevaka statshemligheten. Per Urbans värd Ciceronius inser så småningom att hans gäst är pålitligheten själv och avslöjar hemligheten: kungen avskyr kvinnor. Detta fick inte nå folkets öron, för de såg så upp till sin monark att denna kungliga egenhet, om den blev känd, skulle bli en förebild för folket med skada för fortplantningen i landet. Det är lätt att skymta Gustav V och Hajjby bakom detta.

Hajjby har i Idyllien sin motsvarighet i en brottsling vid namn Crimson, som hör till kungens gunstlingar. Ur kontot *För nådigt känt ändamål* utbetalas regelbundet stora summor till honom. Crimson har skrivit flera böcker, som direkt sålts slut, sedan de köpts in av kriminalpolisen (jfr Hajjby, vars bok hanterades på liknande sätt). ”Meningen var endast att stödja författaren ekonomiskt genom att garantera försäljningen av en första upplaga, så att han därefter inte hade behov av att utge några fler upplagor” får Per Urban veta under en middag med betydelsefulla personer hos sin värd.

Där omnämns också en domare vid namn Edvard Cuning (samma domare förekommer i pjäsen *Domaren*). Per Urban läser i en tidning:

Domaren vid Flamingona rådstuvurätt Edvard Cuning hade hos Folkets Förtroendeman anmälts för grovt trolöshetsbrott gentemot borgenärer, grov förskingring, rättsstridigt tvång, mened, försök till anstiftan av mened, förmögenhetsbrott, falskdeklaration, tjuvnadsbrott, snatteri och häleri. Anmälningarna hade icke föranlett någon åtgärd.

Den som minns Vilhelm Mobergs kamp mot rådmann Lundquist som förskingrat sin myndlings medel, konstnären Unman, känner i Cuning lätt igen rådmannen.

I romanen figurerar också en Religionsminister, en man av sällsynt ädel karaktär, säger Ciceronius till sin unge gäst:

I kraft av sitt ämbete äger han att genom kroppsaga tillrättavisa omyndiga personer, och hans sätt att gå tillväga när han utnyttjar sin rätt på några ynglingar har ådragit honom klander: Ynglingarna har fått kläda av sig nakna före bestraffningen – givetvis därför att deras kläder inte skulle ta någon skada. Men denna hänsynsfullhet har föranlett missförstånd. Ministern är också en sällsynt generös natur: Varje agad yngling får i regel en liten gåva i kontanter efteråt.

Bakom denna beskrivning skymtar statsrådet Quensel som ju var inblandad i pedofilskandalen och tvingades avgå. En motsvarighet till pastor Kejne finns i Idyllien i pastor Galli som ett flertal gånger anmält kyrkoherde Holden för otukt med minderåriga gossar. Kejne anmälde lekmannapredikanten Malmberg som

sexuellt utnyttjade ynglingar som han var satt att övervaka. Motsvarigheten till de försvunna polisappren i fallet med branden på Krukmakaregatan är i Idyllien de försvunna polisförhørsprotokollen ur Kriminalpolisens arkiv.

Syndikalisternas tidning *Arbetaren* med Sastamoinen som chefredaktör har i Idyllien sin pendang i *Den frispråkige*, ”en liten tidning som var partilös och som huvudsakligen ägnade sig åt kritik och annan förföljelse av ämbetsmän och myndigheter” (s. 57). Sastamoinen som ifrågasatte rådman Lundquists hederlighet, dömdes till två månaders fängelse och femtusen kronor i böter. *Den frispråkige* beskrivs företräda en ny typ av skandalpress, som inte tar hänsyn till statsintresset (s. 143). Dryga bötesstraff och fängelsevistelse har inte visat sig ha någon avskräckande verkan, avslöjar advokat Clever för Per Urban. Av advokaten uppmärksammas han också på en tjänsteman som dömts till fängelse för att han gjort en avskrift av en hemlig handling (sådana finns det gott om i Idyllien). Detta brott hade Moberg också gjort sig skyldig till, men han dömdes bara till böter.

Så en känga åt den Svenska Akademien. I den idylliska akademien hamnar bara författare vars författares skaparkraft avtagit så pass, att deras verk inte kan vålla landet något men. På det här viset kan man fortsätta att dra paralleller mellan förhållandena i kungariket Idyllien och kungariket Sverige. Kungafjäsket, vänskapskorruptionen, byråkratin, inspärlandet av obekväma personer på sinnessjukhus – exemplen kan mångfaldigas.

Till sist något om den tragiska komedin *Domaren* (1957), som också har handlingen förlagd till Idyllien och fördjupar ett enskilt fall. Den underliggande historien är den om konstnären Unman, som blev föräldralös och fick rådman Lundquist till förmyndare. Han hade fått ett rejält arv och reste som ung utomlands. När han kom hem fann han att det mesta av hans tillgångar hade försvunnit. När han konfronterade Lundquist spärrades han in på sinnessjukhus. En person som ifrågasatte en så högt uppsatt ämbetsmans hederlighet kunde inte ha sina sinnens fulla bruk. Det dröjde cirka tjugo år innan Lundquist, tack vare stadsfiskal Eliassons envishet, blev dömd till avsättning och straffarbete i ett år och sex månader.

I *Domaren* möter vi på nytt domare Cunning som trots åtal för en rad brott åtnjuter det största förtroende och inte kan dömas eftersom en ämbetsmans heder inte kan ifrågasättas. I pjäsen handlar det om poeten Langton som utsätts för samma behandling som verklighetens konstnär. Langtons onormala beteende består i att han anklagat en hög ämbetsman för brott, han har ifrågasatt dennes heder och ära. Tidningen *Folk-Tribunen* (motsvarigheten till *Den frispråkige*) engagerar sig i Langton-affären. Och det är på redaktionen där som journalisten Thorvald uttalar de berömda orden: ”Makt, min vän, kan du skaffa dig utan rätt, men aldrig rätt utan makt!” Tidningens redaktör Lanner döms (jfr Sastamoinen) till fängelse och skadestånd för att ha ifrågasatt Cunnings hederlighet. I pjäsen förekommer några andra tänkvärda rader. Det är Rättsombudsmannen, som efter ett besök av den advokat som försöker hjälpa Langton, förklarar för sin sekre-

terare: ”Att få tag i brottslingen till ett visst brott är i regel lätt. Det är mycket svårare att skaffa fram ett brott till en viss brottsling.” Nästan ordagrant samma påstående gör i *Det gamla riket* Riksbyråchefen när han får besök av Per Urban Secretessius som ivrigt antecknar ”denna nya, friska synpunkt på polisens uppgifter”.

Langtons liv blir raserat. Han kommer visserligen ut från sinnessjukhuset men har förlorat all livskraft, och till sist går också hans fästmö ifrån honom. I slutscenen finns en intressant parallell till A. P. Rosell, som ömmar för de oskäligen djuren. Läsaren (och publiken) vet att det är Langton som ligger på marken utanför sommarstugan som Cunning lämnar. Cunning snubblar i skymningen över Langtons ben men känner inte igen honom och säger:

Jag ber så mycket om ursäkt ... Jag lade inte märke till ... Jag gjorde er väl inte illa, hoppas jag?

Ironin är uppenbar. Vilhelm Moberg var de träffsäkra formuleringarnas store mästare. Han hade ordet i sin makt. Och hans drivkraft att sätta sig upp emot överheten och kräva sanning och rättvisa, särskilt när den lilla människan kom i kläm, var stark och omöjlig att hejda.

Vilhelm Moberg-Sällskapets småskrifter

1. Birgitta Råd: *Som om pappa levde* (2005)
2. Marianne Forssell: *Rätt eller röta? Vilhelm Moberg och rättsaffärerna* (2006)
3. Ulf Beijbom: *Vilhelm Moberg, Karlshamn och utvandrarerna* (2007)
4. Ingrid Nettervik red.: *Vilhelm Moberg i fejd med hembygden – en spännande brevväxling*
5. Camilla Stomberg red.: *Vilhelm Moberg ”i stor tacksamhet till KB”* (2009)
6. Ingrid Nettervik red.: *Axplock från Dagar med Moberg. Fyra föreläsningar* (2010)
7. Ingrid Nettervik red.: *Ny Dag med Moberg. Tre föreläsningar* (2010)
8. Camilla Stomberg red.: *Vilhelm Moberg på KB. Två utställningar* (2011)
9. Ingrid Nettervik red.: *Dramatikern Vilhelm Moberg. Tre föreläsningar* (2013)
10. Ingrid Nettervik red.: *En Dag med Moberg. Moberg och religionen. Spåren i Kalifornien. Fyra texter* (2014)
11. Ingrid Nettervik red.: *En dag med Moberg. Vilhelm Moberg som samhällskritiker. Fyra texter* (2015)

Småskrift nr 11 innehåller fyra texter. De har alla sitt ursprung i de föreläsningar som hölls vid seminariet ”En dag med Moberg” i Moshultamåla gamla skola 2014. Årets tema var ”Vilhelm Moberg som samhällskritiker”. Av de fyra föreläsningarna framgick tydligt att Moberg var en skarp kritiker av det svenska samhället och att hans samhällskritik kom till uttryck både i hans journalistiska gärning och i hans skönlitterära verk.

Av Kurt Mälarstedts text ”Vilhelm Moberg och Amerika” framgår hur starkt Moberg opponerade sig mot myndighets- och ämbetsmannaväldet i Sverige och hur kritisk han ställde sig till det totalitära systemet i Sovjetunionen. Detta förstärktes vid mötet med USA, frihetens förlovade land. Mobergs positiva bild av Amerika blev dock så småningom lite kantstött, framför allt genom landets deltagande i Vietnamkriget.

Anna-Karin Carlstoft Bramell fokuserar på Mobergs agerande under det kalla kriget. Moberg sympatiserade inte med de författarkolleger som anslöt sig till den tredje ståndpunkten. Han tyckte inte att man skulle stå fri i debatten och varken ta ställning för USA eller Sovjetunionen utan menade att Sverige skulle göra gemensam sak med de nordiska grannländerna och ansluta sig till försvarsalliansen NATO.

Johan Norberg kommenterar Mobergs engagemang i rättsrötedebatten och menar i likhet med Carlstoft Bramell att det är kampen mot överheten och missförhållandena inom rättsväsendet som är Mobergs drivkraft. Norberg, som ser kampen mot överheten som ”Vilhelm Mobergs största drama”, visar att kampen för friheten alltid stod i centrum för Moberg, både när han framträdde som journalist och som skönlitterär författare.

Ingrid Nettekvik ger exempel på hur samhällskritiken hos Moberg blir tydlig i några av hans skönlitterära verk: romanerna *A. P. Rosell – bankdirektör* och *Det gamla riket* samt skådespelen *Kassabrist* och *Domaren*.